

**Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького**

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ
НАД КУРСОМ “СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.
ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ”**

МЕЛІТОПОЛЬ, 2019

УДК:811.161.2'42(076)

Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів над курсом “Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія” / Уклад.: С.І. Єрмоленко, О.В. Юрченко. Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2019. 52 с.

У методичних рекомендаціях подано матеріали до вивчення посібників, монографій, класичних праць з українського мовознавства, які спрямовують роботу студентів філологічних факультетів на оволодіння фонетичними, орфографічними та орфоепічними нормами сучасної української літературної мови.

Рецензенти:

О.В. Даниліна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та культури факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету;

С.М. Дубяга, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри початкової освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Рекомендовано кафедрою української мови МДПУ імені Богдана Хмельницького. Протокол № 9 від 23.01.2019 р.

Передмова

Пропоновані методичні рекомендації є навчальним посібником-довідником, призначеним для вивчення, розширення і поглиблення знань із програмового курсу “Сучасна українська літературна мова”, що читається на філологічних факультетах університетів та педагогічних інститутів.

Мета методичних рекомендацій – дати студентам для їхньої роботи такі матеріали (відомості про фонетичні закони української мови, завдання, вправи), які полегшать теоретичне і практичне вивчення передусім таких основних розділів курсу, як “Фонетика”, та “Орфоепія”.

Вивчення фонетики та оволодіння орфоепічними нормами є одним із найважливіших і найбільш актуальних завдань курсу сучасної української літературної мови. Приступаючи до вивчення курсу, студенти, як правило, стикаються з певними труднощами. Це пов'язано передусім із тим, що при задовільному забезпеченні студентів необхідною науковою і навчальною літературою, у якій висвітлено всі теоретичні положення, відсутня достатня кількість спеціальних посібників і методичних розробок, де б наводився конкретний аналіз звукових змін, інтонаційного оформлення висловлювань, морфонологічних, фоностилістичних явищ тощо.

Виходячи з нових завдань підготовки спеціалістів-гуманітаріїв, що передбачають підвищення творчого мислення студентів, посібник спрямовує їхню роботу на поглиблення, творче опрацювання спеціальної літератури. Тому для самостійного вивчення ряду тем подано систематизований і згрупований матеріал до вузівських посібників, монографій, класичних праць із українського мовознавства.

На початку кожної теми подано список основної рекомендованої літератури, і до виконання вправ можна приступати лише після її опрацювання. Опрацьовуючи тему, доцільно користуватися запитаннями, які вміщено в першій після списку літератури вправі та стислим викладом відомостей із тієї чи іншої теми, що в цілому сприяє успішному виконанню подальших вправ.

Вправи з фонетики й орфоепії побудовані так, що в основу аналізу покладено живу мову, яка звучить. Через це багато вправ спочатку має прочитати сам студент, обов'язково дотримуючись бездоганної нормативної вимови. Робота з цими вправами вдосконалює мовні і слухові навички студентів.

У методичних рекомендаціях наведені не всі відомості з фонетики української мови. Тут розглядаються лише окремі фонетичні процеси, які відбуваються в мові послідовно і регулярно, але через складність матеріалу (або, навпаки, його доступність) і незначну кількість годин, відведених на опрацювання тієї чи іншої теми, можуть бути винесені на самостійне теоретичне та практичне доопрацювання.

При доборі мовного матеріалу зважалося на те, щоб він не тільки сприяв засвоєнню фонетичних, орфоепічних та орфографічних знань, а й водночас відповідав пізнавальним і виховним завданням. Усі тренувальні вправи побудовані на цілеспрямовано дібраних словах чи окремих реченнях, узятих із творів сучасної або класичної літератури.

Нижче подано список основної літератури, яка представлена при подальшому розкритті матеріалу в скороченому вигляді. Тут ці скорочення подано в дужках. Рекомендована для реферативного опрацювання література подається в тексті з усіма вихідними даними.

Список скорочень обов'язкової літератури:

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: В 2 – ч. – 4-те вид. – К.: Рад. шк., 1972. – Ч.1 (Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. КСУЛМ).

Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К.: - Вища шк. Головне вид-во, 1981 (Тоцька Н.І. СУЛМ).

Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища шк., 1993 (СУЛМ).

Сучасна українська літературна мова. Фонетика / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969 (СУЛМ: Фонетика).

Погрібний М.І. Орфоепічний словник. – К.: Рад. шк., 1984 (Орфоеп. Слов.).
Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І.Головащук, М.М.Пещак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко – К.: Довіра, 1994 (Орфогр. слов.).

Заняття №1

Тема: Сучасна українська літературна мова та її норми

Список літератури до теми:

Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д.Г.Гринчишина. – К.: Рад. школа, 1988. Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І.Головащук, М.М.Пещак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко – К.: Довіра, 1994.

Сучасна українська літературна мова. Фонетика / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1960.

Український правопис. – 4-е вид., випр. й допов. – К.: Наук. думка, 1993.

Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Уклад.: І.С.Олійник, М.М.Сидоренко. – К.: Рад. школа, 1978.

Русанівський В.М., Пилинський М.М., Єрмоленко С.Я. Українська мова. – К.: Рад. школа, 1979.- с. 216 – 227.

Русско-украинский словарь / Сост.: Д.И.Ганич, И.С.Олейник. – К.: Рад. школа, 1978.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. Який зміст ми вкладаємо в поняття “норма” літературної мови?
2. Які загальнообов’язкові норми ви можете назвати?
3. Чи є різниця між “нормою” і “правилом”?
4. Чим відрізняються загальнообов’язкові мовні норми від смислових чи ситуативних норм?
5. У чому полягає важливість боротьби за високу культуру мови?
6. Що вам відомо про різні стилі вимови?

У сучасний період демократизації суспільного життя в Україні, радикальних змін у соціально-економічній сфері, національного відродження особливо гостро постає питання про досконале володіння нормами сучасної української літературної мови, про підвищення культури усного мовлення.

Першоелементом мови, без якого не можна говорити про володіння мовою, є її звуковий бік – власне звукова система, що вивчається спеціальною наукою – фонетикою. І від того, як виробляється осмислене ставлення до основних елементів мови – звука, слова і речення, - залежить розвиток мовного слуху, сприйняття і відтворення певної інтонації, а значить і якість читання, і розуміння усної мови, і вміння говорити, і правописні навички тощо.

Не випадково перша тема присвячена не лише фонетичним нормам, а й нормам лексичним, граматичним, стилістичним. Адже “Фонетика” є першою дисципліною, яка викладається для студентів філологічних спеціальностей у циклі “Сучасна українська літературна мова”. Тому вона ніби “відчиняє” двері у широкий світ лінгвістичних знань із лексики, морфології та синтаксису. Крім того, фонетика як наука про звукову

систему й звукові зміни мови тісно пов'язана з іншими розділами курсу сучасної української літературної мови, зокрема з орфоєпією, графікою, орфографією й пунктуацією, лексикою і граматиною.

Ще зі шкільного курсу української мови ви дізналися про те, що сучасна українська літературна мова, як і будь-яка високорозвинена мова, існує у двох різновидах – літературна мова і діалекти.

Загальновідомо також, що основу української національної мови складає літературна мова. Це оброблена, відшліфована, впорядкована вченими, письменниками і видатними діячами культури форма загальнонародної мови, якою користуються державні і громадські організації та установи, наука, школа, художня література, газети, журнали, театр, телебачення, радіо, кіно тощо.

Найголовніша ознака української літературної мови – наявність у ній відповідних норм, тобто загальновизнаних правил вимови, правопису, використання слів та граматичних форм. У процесі розвитку літературної мови сформувалися такі різновиди її норм: фонетичні, лексичні, орфоєпічні, фразеологічні, граматичні, орфографічні, пунктуаційні, стилістичні. Щоб наша мова була багатою, розвиненою, правильною і яскравою, треба її вивчати все своє життя, постійно виховувати свій мовний смак і чуття на кращих зразках художньої літератури і публіцистики, добре усвідомлювати особливості мовних стилів.

Першим кроком в оволодінні мовними нормами стане для вас вивчення фонетики, з якої починається містка навчальна дисципліна “Курс сучасної української літературної мови” для студентів філологічних спеціальностей.

Фонетичні норми встановлюють правила вимови голосних і приголосних звуків та їх сполучень. Наприклад, у слові *дзеркало* перший звук є злитим [дз] і так само його необхідно вимовляти. Лексичні норми закріплюють правила слововживання, загальноприйняті в сучасній літературній мові. Вони викладені у словниках, наприклад, в одинадцятитомному “Словнику української мови”. Орфоєпічні норми – це сукупність правил вимови звуків, правил, що визначають наголос у словах. Наприклад, правило про вимову сполучення -шся у дієсловах другої особи однини теперішнього часу декларує вимову як [с':а], а вимову слів *сімдесят, вісімдесят* = з наголосом на останньому складі.

Фразеологічні норми виявляються у доречному вживанні стійких словосполучень (фразеологізмів): *замилювати очі* – обдурювати, *тримати язик за зубами* – мовчати.

Граматичні норми охоплюють правила вживання значущих частин слова, форм слів, словосполучень і речень. Наприклад, іменники *міжгір'я, партизан, життя* необхідно вживати у родовому відмінку множини із закінченням -ів (міжгір'їв, партизанів, життів) тощо.

Орфографічні норми орієнтуються на обов'язкові правила написання слів. Наприклад, префікс *прі-* вживається у словах *прізвище, прізвисько, прірва*; слова з одного рядка в другий переносяться по складах: *ін-сти-тут,*

га-зе-та. Пунктуаційні норми визначають правила вживання розділових знаків на письмі.

Стилістичні норми закріплюють мовні засоби за художнім, розмовним, науковим, офіційно-діловим і публіцистичним стилями (наприклад, оформлення наукової праці або протоколу, заяви).

У якій би сфері свого життя і діяльності не користувалася людина мовою, вона завжди дотримується певних правил. Найпростішими і найбільш відомими з них є правила орфографічні, або правописні. Правописні правила є, на перший погляд, найбільш умовними. Вони іноді справді спираються на існуючі здавна традиції того чи іншого написання, враховують насамперед потребу в максимальній простоті правил (щоб їх легко можна було вивчити і запам'ятати). Наприклад, частка *не* з дієсловами в українській, російській, білоруській і польській мовах завжди пишеться окремо, а в чеській – завжди разом, хоч ніякої принципової різниці у вживанні цієї частки з дієсловами у самих цих мовах немає. Значною мірою умовними є також інші написання разом, окремо і через дефіс, написання великої літери, подвоєння приголосних в іншомовних словах. І в слові *списати*, і в слові *зчистити* префікс з- вимовляється як [с], а написання цих слів за чинним правописом неоднакове. Але більшість правописних правил спирається все ж таки на реальний стан нашої мови, на її закони і особливості (скажімо, правила чергування голосних і приголосних, спрощення в групах приголосних тощо). Правописні правила є дуже важливими: порушення їх може призвести до серйозних труднощів і непорозумінь при читанні того чи іншого тексту.

Ще безпосередніше відбиваються різні мовні особливості, правила вимови, відмінювання і дієвідмінювання, узгодження і керування слів, правила побудови речень різного типу або вживання слів у їх вимові: можна, наприклад, говорити по-українському з німецьким, польським, російським або якимось іншим діалектним акцентом, що знайшло своє відображення і в творах художньої літератури. Згадаймо хоча б шахмейстера Куртца у п'єсі І.Карпенка-Карого “Хазяїн” з його характерними мовними вадами: *короший* “хороший”, *шабан* “чабан”, *знайшіт* “значить” тощо.

З усього багатства народно-розмовної мови у зв'язку з потребами спілкування в різних сферах людської діяльності протягом віків були відібрані (а частково створені чи запозичені з інших мов) найбільш придатні для обслуговування суспільства мовні засоби. Сукупність цих засобів, які суспільство оцінює як “правильні” або “кращі” (насамперед за їх придатністю), і є **нормою літературної мови**. У цьому визначенні норми, яке дав видатний мовознавець С.І.Ожегов, упорядник відомого однотомного словника російської мови, норма розглядається як збірне поняття. Але під нормою часто розуміють і окремий факт мови, який є єдино можливим або найкращим варіантом для якогось конкретного випадку. Скажімо, єдино можливими нормами української літературної мови є *народ*, а не діалектне *нарід*, *рік*, а не *год*, *збігатися*, а не

співпадати, заходи, а не міроприємства, дякую вам, а не дякую вас, а варіант запорозький буде нормою в словосполученні *запорозькі козаки* (за традицією) і не буде нормою в словосполученні *запорозькі металурги* (тут за нормою буде сучасний варіант *запорізький*). При наявності літературних варіантів *у мене болить голова, мені болить голова* варіант висловлення *мені болить голова* буде ненормативним, діалектним. Так говорять, наприклад, деякі персонажі новел В. Стефаника. Однак, залишаючись і в межах літературної мови, ми теж навряд чи скажемо *мені болить голова*, коли почнемо перелічувати лікареві симптоми своєї хвороби.

Отже, наведена вище класифікація не враховує деяких дуже важливих для норми ознак: ступеня обов'язковості норми, залежності норми від основних мовних стилів, стилістичного колориту висловлювань та їх конкретного змісту. З погляду стилістики мовознавець С.Я. Єрмоленко виділяє насамперед такі різновиди норми:

1. Загальнообов'язкові норми мови. Це - норми, які властиві усім мовним стилям, вони відбивають і встановлюють основні особливості і закономірності мови. До них належать, наприклад, розрізнення дзвінких і глухих, твердих і м'яких приголосних, голосних **і та и, а та о** в будь-яких позиціях. Звідси випливає, зокрема, характерне для української мови збереження дзвінкості приголосних в кінці слова і відсутність "акання". Сюди належать норми відмінювання іменників та їх розподіл за чотирма відмінами; норми, що їх визначає наявність категорій роду й числа, а для дієслів – особи, часу, виду і стану; норми узгодження й керування, норми побудови найпростіших синтаксичних конструкцій; норми утворення слів саме від тих, а не інших основ (наприклад, утворення пасивних дієприкметників від основ інфінітива перехідних дієслів, а не від дієслівних основ теперішнього часу); нейтральна в стилістичному відношенні лексика і фразеологія. Ці норми в першу чергу знаходять своє відбиття і в правилах "Українського правопису", і в "Орфографічному словнику української мови".

2. Норми основних стилів мови. Існування мовних стилів передбачає певний розподіл частин мовних засобів, про що вже говорилося раніше. Це насамперед загальнонаукова і галузева термінологія, сукупність якої є нормою наукового стилю; усталені слова і звороти офіційно-ділового стилю; розмовно-просторічна лексика, властива розмовному і художньому стилям; емоційно-зabarвлена лексика, що також притаманна цим стилям, а почасти й публіцистичному. Звичайно, всі ці засоби можуть вживатися і за межами стилів, де вона виникли і усталилися як норма. Але якщо таке вживання не матиме виправдання в конкретній мовній ситуації, це буде виразне порушення норми, яким є, наприклад, забарвлені слова в наукових звітах, в заявах чи протоколах.

Виразним порушенням норми буде, наприклад, такий початок заяви: *Вельмишановному директорові 117-ої середньої школи;* або такі

словосполучення у звіті про проведену дослідницьку роботу: *експеримент здійснено блискуче, брав участь у ньому також чудовий науковий працівник Н.Т.Онець, в результаті цього гарного дослідження...* (хоч вони цілком можливі у публіцистиці). Саме в зв'язку з нормами офіційно-ділового стилю проведену роботу в протоколах оцінюють як *задовільну* або *незадовільну*, а не як *прекрасну*, *на диво успішну* чи *дуже погану*, *нікудишню* тощо.

Порушенням лексичних норм наукового стилю буде вживання термінів у невластивому для них значенні (*уява* замість *уявлення* і навпаки в психології), вживання термінів неправильної словотвірної будови (*креслюнок* замість *креслення* в техніці). У книжних стилях треба стежити також за правильним вживанням усталених зворотів: *плануються заходи* (а не *міроприємства*), *порушується* (а не *піднімається*) питання чи клопотання, *участь беруть* (а не *приймають*), *успіх мають* (а не користуються успіхом), роль відіграють (а не *грають* чи *мають*) тощо.

Безперечно, порушенням лексичних норм розмовного стилю є надмірне вживання термінологічної лексики і взагалі “книжних” слів, особливо іншомовного походження (несвідоме чи свідоме – “зادля вченості”): *адаптувати* – *пристосувати*; *адоптувати* – *усиновити*; *активізувати* – *посилити*; *акцентувати* – *наголошувати*; *апробувати* – *схвалити*, *прийняти* і т. ін. Така стилістична невідповідність широко використовується в літературі як сатиричний художній прийом. Згадаймо хоча б полковника Скалозуба з його військовою термінологією або пана Возного з його канцеляризмами, які він вживає навіть тоді, коли освідчується у коханні: *Рци одно слово: ”люблю Вас, пане Возний”, і аз, вишеупомянутий, виконаю присягу о вірнім і вічнім союзі з тобою.*

До норм наукового стилю належать ще, наприклад, суфікси і префікси, за допомогою яких у першу чергу утворюється термінологічна лексика, а до норм розмовного і художнього стилів – суфікси пестливості і згрубілості, які емоційно забарвлюють слова і тим самим виводять їх за межі наукового та офіційно-ділового стилю, а також мови газетної інформації.

Деяку найзагальнішу стильову приналежність виявляють і синтаксичні конструкції. Для розмовно-побутового стилю характерні найпростіші, часто неповні речення без дієприкметникових і дієслівних зворотів, а складні речення тут звичайно дуже короткі, безсполучникові або з найпростішими сполучниками сурядності й підрядності: *і, але, та, коли, бо, хоч, що, як* та ін. Пасивні конструкції вживаються рідко. Порушенням стилістичних норм будуть, наприклад, такі речення: *Вважаю за потрібне спочатку зробити уроки* (замість *Мені треба спочатку зробити уроки*). *Маю на меті зустрітися з тобою* (замість *Хочу зустрітися з тобою*). *Тільки в неділю маю можливість трохи відпочити* (замість *Тільки в неділю й можу трохи відпочити*).

Закінчивши твір, одразу ліг спати (замість *Закінчив твір і одразу ліг спати*). *Ось моє платтячко, випране мамою* (замість *Ось моє платтячко, що мама випрала*). *У той час, як він вчив англійську мову, я писав* (замість *Він вчив англійську мову, а я писав*). *Я пропустив день у зв'язку з тим, що я захворів* (замість *Я пропустив день, бо захворів*).

Для книжних стилів, особливо наукового, навпаки, нормою є складні синтаксичні конструкції з дієприкметниковими зворотами, з багатьма розгорнутими підрядними реченнями, з цілою розвиненою системою сполучних слів (типу наведених вище у прикладах), а також пасивні конструкції. До художнього стилю тяжіють так звані синтаксичні фігури (анафора, епіфора, риторичне питання, почасти період тощо).

Деякі мовні факти, явища, категорії є настільки загальними, що взяті окремо, поза текстом, вони є цілком нейтральними в стилістичному відношенні. Але, потрапляючи до текстів того чи іншого стилю, вони набувають і відповідного стилістичного забарвлення. Наприклад, такі стилістично нейтральні слова, як *земля, вода, повітря* в художніх текстах втягуються до кола емоційно-забарвленої лексики, а в текстах науково-технічних набувають виразних термінологічних ознак, навіть коли вони вживаються в тому самому значенні. Порівняймо: *Дерева посихлялись під вагою плодів і плоди падали на землю й лежали на ній* (О.Довженко) і *Борона – сільськогосподарське знаряддя для розпушування землі*. Слова *звивина, згин, злом, надлишок, надмір, позбуватися* не сприймаються нами як математичні терміни (так, як, наприклад, слово *корінь*). І в математичних текстах вони вживаються в своєму загальному значенні, хоча й стосовно математичних явищ. Разом з тим усі вони цілком справедливо наводяться в словниках математичних термінів, є нормою математичних текстів.

Подібна нормативно-стилістична спеціалізація існує тільки для окремих слів. Нормами наукових текстів є, наприклад, термінологізація норм множини іменників (*масла, солі* і т. ін.), термінологізація субстантивованих прикметників (загальне, матеріальне, часткове, голосний, приголосний; означуване, зменшуване; цитрусові, пернаті), перевага в них теперішнього часу і 3-ої особи дієслів. В наукових текстах значно ширше, ніж у художніх або розмовній мові, вживається аналітичний спосіб ступенювання прикметників. Серед багатьох причин цього явища слід підкреслити можливість утворення форм, які вказують і на зменшення ознаки, що дуже важливо для цього стилю. Наприклад, форма *менш слизький* викликає за аналогією протилежну їй форму *більш слизький* (а не *слизькіший*). Подібні особливості наукового стилю спричинилися і до поширення в ньому аналітичних форм майбутнього часу (частіше: будуть досліджувати, а не досліджуватимуть, або будуть досліджені, будуть здійснені

дослідження). Для цього стилю дуже характерне дієслово *бути* і як зв'язка.

3. Загальнообов'язковими і стильовими нормами не вичерпується вся різноманітність мовних норм. Бажання якнайточніше висловити думку, створивши при цьому іноді й певний стилістичний колорит висловлювання, ставить нас перед вибором тих чи інших мовних форм і у межах того самого стилю або й виходячи за його межі. Норми, які диктують вибір синоніма або допустимої загальнообов'язковими нормами варіантної форми висловлювання, називають **смысловими**, або **ситуативно-стилістичними**. Дати загальну характеристику цих норм найважче, оскільки вони дуже різноманітні і змінюються від конкретної настанови й ситуації. Саме додержання сукупності цих норм створює те, що ми називаємо гарним стилем.

Поняття про смыслові, або ситуативно-стилістичні норми можуть дати такі приклади. Помічено, що вибір форми іменної частини складеного присудка залежить, зокрема, від підкреслення постійної чи тимчасової ознаки або якості, порівняйте: 1. *І.Франко був видатний учений*. 2. *На фронті вона була медсестрою*. Можна сказати і *Дайте мені ніж* і *Дайте мені ножа*, але друга форма більше вказує на загальну потребу в цьому предметі, а перша може вказувати і на певний конкретний, "отой" ніж. Коли ми пишемо твір про якогось письменника, ми намагаємося використовувати все синонімічне багатство нашої мови і називаємо його то *видатним*, то *визначним*, пам'ятаючи при цьому, що одне його оповідання може бути справді *неперевершеним*, а якийсь просто *відомим*. Щоб уникнути повторень і досягти потрібної плавності (ритмічності) мови, ми вдаємося ще й до описових форм, називаючи, наприклад, Тараса Шевченка ще й великим поетом, нашим Кобзарем, основоположником української літературної мови тощо. Говорячи про процес, ми частіше вживаємо слово *робота* (Робота автором над словом), а згадуючи чийсь закінчений твір, вживаємо, звичайно, слово *праця* (*У своїх працях Г.Г.Шпет розглядає...*).

До ситуативно-стилістичних норм належать всі засоби евфонії, зокрема й чергування [у]-[в], [і]-[й], які полегшують читання тексту й поліпшують його ритмічність. Загальне звучання тексту може погіршувати надмірна частотність окремих звуків, повторюваних складів, слів. Щоб уникнути цього, слід пам'ятати, що синонімічність властива не тільки повнозначним словам. Приєднуючи підрядні речення, дуже часто можна цілком вільно чергувати *що* і *який*, *якщо* і *коли* (у випадку, коли в реченнях уже є *як* або *що*). Збіг відмінків і відмінкових закінчень у словах, що стоять поряд (наприклад: *Питання поліпшення постачання населення*) не тільки робить звучання тексту одноманітним, а й утруднює його сприймання, затемнюючи синтаксичний зв'язок.

Стилістично-ситуативні норми є менш обов'язковими в порівнянні з іншими. Вказуючи на ці норми, ми часто характеризуємо їх не як “правильні”, а як “доцільні”, “доцільніші”, “кращі” саме для цього випадку. Тому вони інколи набувають і прямо протилежного характеру. Наприклад, загалом ми уникаємо повторення слів, але воно може служити і важливим засобом підкреслення певної думки.

Підсумовуючи все сказане, треба відзначити, що вироблення норм літературної мови всіх типів і додержання їх має на меті полегшення мовного спілкування, забезпечення ясності, зрозумілості й простоти нашого мовлення. У зв'язку з цим можна сформулювати кілька найзагальніших порад, про які варто завжди пам'ятати, користуючись літературною мовою.

1. Треба вживати слова в їх точному, правильному значенні, перевіряючи його за сучасними словниками (тобто додержуватися загальномовних і стильових норм). Вживати багатозначні слова та омоніми протягом усього тексту можна тільки в одному значенні, а також у такому словесному оточенні, яке одразу визначає їх значення і включає можливість сприйняття їх в інших значеннях (тобто додержуватися смислових, або ситуативно-стилістичних, норм).

2. Бажано надавати перевагу словам, що означають конкретні предмети, явища, процеси, над абстрактною лексикою, оскільки назви того, що можна безпосередньо сприйняти органами чуттів, дохідливіші й зрозуміліші. Звичайно, в науковому стилі уникнути абстрактних слів неможливо, але певною мірою обмежити їх використання завжди доцільно. З цього погляду мають перевагу також назви одиничних предметів і власні назви над загальними. Це особливо важливо для інформативних текстів.

3. Загалом слід віддавати перевагу дієсловам над віддієслівними іменниками, які завжди абстрактніші і важчі для сприйняття. “Зрозуміти це” легше і дохідливіше, ніж “ніж досягти розуміння” цього. Звичайно, це означає, що слід за всяку ціну уникати іменникових конструкцій.

4. Коли можливий вибір, слід вживати слова рідної мови, а не запозичені, особливо недавно засвоєні. Іншомовні слова, навіть цілком зрозумілі, можуть привернути увагу не до змісту висловлення, а до його форми. Слід пам'ятати також, що легше сприймаються коротші слова, ніж довші.

5. Зв'язки між словами і реченнями, а також побудова ширшого тексту повинні бути максимально чіткі, послідовні й логічні. Для всіх стилів, крім художнього, найпершою традиційною ознакою досконалості є стислість, відсутність усього зайвого. Слова і вирази, що безпосередньо пов'язані з основною думкою, повинні стояти в тексті якнайближче. Здебільшого вони тяжіють до початку речення. Ті речення, які містять основний зміст абзацу або параграфа, теж загалом тяжіють до його початку. Стверджувальних конструкцій повинно бути

значно більше, ніж заперечних. Нагромадження заперечних конструкцій затемнює думку. Важким для сприйняття є речення з подвійним запереченням типу: “Ми не можемо твердити, що такі випадки не трапляються і в нашій групі”, які по суті, містять ствердну думку. Вставні речення, застереження, супровідні твердження, всякі відхилення від основної думки, узяті разом, повинні значно поступатися своїм обсягом перед викладом основної думки.

Пам’ятаючи, що жива мова весь час змінюється, не слід забувати й про те, що її нормам властива певна стабільність, без чого мовне спілкування було б взагалі неможливим. Захоплення мовними слівцями, застарілими або діалектними формами, свідоме спотворення мови у повсякденному мовленні є шкідливим для людини, збіднює її загальний кругозір, принижує її. Боротьба за високу мовну культуру є важливою складовою частиною боротьби за піднесення загальної культури кожної людини.

Залежно від суспільного використання та мети висловлення в українській літературній мові, як і в будь-якій іншій мові, розрізняються ряд мовних стилів, яким властиві свої характерні мовні засоби, що виявляються в лексиці, синтаксисі та фонетиці.

Залежно тільки від звукових особливостей розрізняються два основні стилі, які акад. Л.В.Щерба назвав повним та розмовним.

Повним стилем ми користуємося тоді, коли хочемо зробити нашу мову особливо виразною. Для цього чітко артикулюються всі звуки, склади, робляться паузи між словами і тощо. У повному стилі найкраще виявляються звукові особливості слова, а також характерні ознаки кожного звука зокрема. Проте повний стиль ні в якому разі не можна ототожнювати з так званою буквеною вимовою. Вимова в повному стилі обов’язково підпорядковується діючим літературним орфоепічним нормам. Так, наприклад, словоформа *книжці* в повному стилі звучить як [книз^бц^бі].

Розмовний стиль характеризується відсутністю чіткості, виразності у вимові. Він має багато градацій – від того, який властивий спокійній бесіді близький людей, до позбавленої старанності скоромовки, в якій можлива не тільки редукція голосних, а й випадіння цілих складів, сильно виражена асиміляція тощо. Звукові зміни, що наступають у розмовному стилі, не повинні виходити за межі діючої літературної норми.

Межа між повним стилем і розмовним досить умовна, і мовець у процесі мовлення безперервно переходить з одного стилю на інший.

При вивченні звукових особливостей української мови в центрі уваги буде повний стиль вимови, оскільки в ньому з найбільшою чіткістю й виразністю виявляються всі особливості фонетичної системи української літературної мови.

Ураховуючи специфіку навчальної дисципліни, радимо приділити особливу увагу фонетичним та орфоепічним нормам. Цій меті підпорядковані **завдання для самоконтролю знань та вмінь**:

1. Вимовте наведені слова російською та українською мовами. Яка різниця спостерігається у вимові звуків, позначених виділеними літерами.

Сова, кора, гора, товар, солома, солдат, комар, прямок, колодка, здоров'я, голова, молода, солов'я, горох, порох, гордо, колода.

2. Ненаголошений [о] перед наступним наголошеним [у] вимовляйте з невеликим наближенням до [у].

[по^удушка], [ко^уму́], [ко^ужу́х], [до^убу́ти], [го^уту́жу], [про^уву́лок].

3. Ненаголошений [е] вимовляйте з наближенням до [и].
[пе^ире́рва], [тре^ипе^ит], [лі^ите^ира], [се^ире^ида́], [ме^ице^ина́т], [не^ибе^издога́н:о].

4. Ненаголошений [и] вимовляйте з наближенням до [е].
[ди^емар], [зоши^ет], [ди^еректор], [коти^ек], [зи^ема].

5. Встановіть різницю у вимові поданих слів:

Мене – мене, брате – брати, гребі – гриби.

6. Звук **ч** в кінці складу і слова вимовляйте твердо. Удосконалюйте свою вимову.

Ніч, піч, річ, Галич, клич, овечка, меч, ключ, завуч, обруч, овоч, орач, калач, ткач.

7. Дотримуючись орфоепічних норм української мови, прочитайте подані слова. Відзначте випадки, де вимовляються [дз] і [дж] як один звук, а де – як звукосполучення [д'з] і [д'ж].

Дзвін, відзначатися, пробудження, воджу, надземний, підживлення, джигіт, наджаркий, гедзь, гудзик.

8. Чітко вимовляйте звук [г] та [ґ] в наведених словах. Звук [г] в кінці слова оглушуйте.

Агрус, гніт, гелготати, гуля, гирлига, хуга, дзига, ганок, гандж, гвалт, гава, ґрунт.

Галка, газетяр, гараж, загадка, нога, гигикати, гиря, вороги, береги, берег, плуг, барліг, терпуг, пиріг, бульдог, багно, ворог.

9. У поданих віршових уривках встановіть за ритмом наголоси. Відзначте всі випадки розходження в наголосах з нормами сучасної літературної мови.

А) Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря (Т.Шевченко).

Б) Єсть у мене одна
Розпачлива, сумна,
Одинокая зірка ясна;
Сеї ж ночі дарма
Її кличу, - нема!
Я стою у журбі самотная.
І шукаю вгорі
Я тієї зорі:

“Ох, зійди, моя зірко лагідна!” (Л.Українка).

10. Напишіть реферат на тему: “Вимова слів іншомовного походження”.

11. Запишіть текст фонетичною транскрипцією. Поясніть вимову іншомовних слів. Які існують норми щодо вживання іншомовних слів в українській мові?

Мовне отупіння вже не окремих людей, а цілих народів. Живе слово витісняється смисловими знаками, приблизними заміниками, мертвими ієрогліфами. Словесна діста, пережована і виплюнута всесвітньою м'ясорубкою слів. Фарш. Вийняли душу з мови. Структуралізм. Математизація. Комп'ютеризація. Все ніби й так: лаконізм, точність, функціональність. А враження, ніби тебе посипали дустом, як шкідливу комаху. Де гра поезії, де донебесні барви, де гучне гриміння життя? Сучасна мова нагадує примітивного олдовайського предка поряд з мадонною Рафаеля. Слова облітають планету, як грип “гонконг”. Ескалація, моніторинг, спонсор... І цілі народи стають мов німі: є сила, немає слова (Павло Загребельний).

12. Заповніть таблицю:

Норми СУЛМ			
№ п/п	Назви норм	Що регулюють норми	Приклади
1	Фонетичні		
2	Орфоепічні		
3	Орфографічні		
4	Пунктуаційні		
5	Стилістичні		
6	Морфологічні		
7	Синтаксичні		
8	Графічні		

Заняття №2

Тема : Звуки сучасної української літературної мови

Список літератури до теми:

Тоцька Н.І. СУЛМ. – с.43-44.

СУЛМ. – с. 20-22.

СУЛМ: Фонетика. – с. 50-51, 130-131

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. Охарактеризуйте механізм творення звуків. Які звуки називаються голосними?
2. Які звуки називаються приголосними?
3. У чому полягає артикуляційна різниця між голосними й приголосними?

4. У чому полягає акустична різниця між голосними й приголосними?
5. У чому полягає функціональна різниця між голосними та приголосними в українській мові?

Як відомо, звуки сучасної української мови поділяються на голосні та приголосні. Голосними називаються звуки, які складаються головним чином із музикального тону, голосу, що утворюється в гортані в результаті ритмічних коливань голосових зв'язок. До основного музикального тону, голосу, приєднуються обертони – ряд тонів, що виникають у порожнині рота й глотки, і які надають кожному голосному особливого тембру. Це і дозволяє відрізнити один голосний звук від іншого. Різноманітні акустичні властивості голосних залежать від об'єму і форми ротової порожнини, яка виконує роль резонатора; об'єм і форма її змінюється залежно від руху язика, губів і нижньої щелепи.

Пересуваючись уперед, до нижніх зубів, і піднімаючись угору своєю середньою частиною, язик скорочує об'єм передньої частини резонатора. Відтягуючись назад і піднімаючись своєю задньою частиною, язик тим самим скорочує об'єм задньої частини резонатора. При спокійному положенні язика об'єм резонатора максимальний. Губи то перебувають у своєму звичайному положенні, то витягуються вперед і округлюються, видозмінюючи форму резонатора. Залежно від руху нижньої щелепи порожнина рота може ставати вузькою, середньою і широкою. Приголосними прийнято вважати звуки, які складаються із шуму та голосу, або тільки шуму. Наявність шумів, що утворюються в порожнині рота, – це основна відмінність приголосних звуків від голосних. Акустичні властивості приголосних звуків залежать від роботи і положення, або артикуляції, органів промовляння (губів, язика, м'якого піднебіння, голосових зв'язок).

Аналізуючи процеси творення звуків, необхідно виокремити питання про те, що є засобом розрізнення між голосними і приголосними. Як відомо, при артикуляції голосних потрібне проходження повітря через порожнину рота, а отже при зімкненні, яке перекриває порожнину рота, голосні неможливі. Крім того, і гортань працює по-іншому при артикуляції приголосних, ніж при голосних – даючи при приголосних (завдяки більш широкій голосовій щілині) вихід більшої кількості повітря.

А те, що голосні більш звучні, ніж приголосні (тому вони і бувають складотворчими) – складає їх акустичні особливості. Отже, можна дійти висновку, що різниця між голосними і приголосними полягає як у фізіологічних, так і акустичних, а також і в функціональних ознаках. Але, з іншого боку, із сказаного вище не можна встановити точної межі між голосними та приголосними – навпаки, можна скласти уявлення про те, що деякі приголосні ніби наближаються до голосних. Адже, якщо артикуляція голосних неможлива при зімкненні рота, то і деякі приголосні (крім зімкнених і аффрикат) також мають відкритим прохід повітря через рот. Крім того, деякі сонорні і носові приголосні (наприклад, *p* та *l* в

болгарській мові) легко стають складотворчими, виявляючи цим свою близькість до голосних.

Голосовий тон, як уже зазначалося, складає акустичну основу і є передумовою доброї гучності, називається основним тоном голосного. Однак він є не єдиним джерелом того, що складає постійну величину для будь якого голосного наприклад, для голосного [а]. Адже ми можемо вимовляти різні голосні з одним і тим самим голосовим тоном, а з іншого боку – змінювати його під час артикуляції одного й того ж голосного. Характерним для голосного, тобто тим, що відрізняє голосний від іншого (наприклад [а] від [е]) є тони, які створюються в порожнині рота. Головний із них (він і найнижчий) називається характерним тоном або формантом цього голосного. Інші (більш високі) називаються обертонами до нього. Сукупність характерного тону з його обертонами, що складає повну характеристику будь-якого голосного, називається тембром голосного. Тембр голосного залежить від величини і форми порожнини рота так само, як характер звуків, одержуваних із духових інструментів, залежить від величини і форми цих інструментів. Відомо, що велика труба дає більш низькі тони, ніж маленька. Можна визначити характерні тони для всіх голосних, і це називається акустичною характеристикою голосних. Найвищий характерний тон належить голосному [і], при [е] він нижчий, при [о] ще нижчий, але не настільки, як при [а].

Отже, якість голосних і приголосних сучасної української мови залежить від умов їх творення. Найактивнішим органом при творенні голосних є язик. Залежно від положення язика в ротовій порожнині голосні характеризуються за **місцем творення** (голосні переднього ряду [е],[и],[і] і голосні заднього ряду [а], [о], [у]) та за **способом творення /ступенем підняття/** (голосні низького підняття [а], середнього [о], [е], високо-середнього [и] і високого підняття [і]). Класифікація голосних української мови може бути представлена такою схемою (за професором Н.І.Тоцькою):

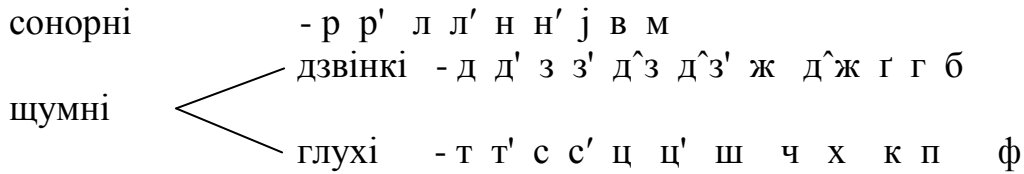
місце творення (р я д и)

Спосіб творення (підняття)	високе	і	у
	високо-середнє	и	
	середнє	е	о
	низьке		а

Щодо участі губ голосні поділяються на лабіалізовані (огублені) – [о], [у] і нелабіалізовані (неогублені) – [а], [е], [і], [и]. Класифікація приголосних здійснюється за такими артикуляційно-акустичними ознаками, як: участь голосу, місце творення, спосіб творення,

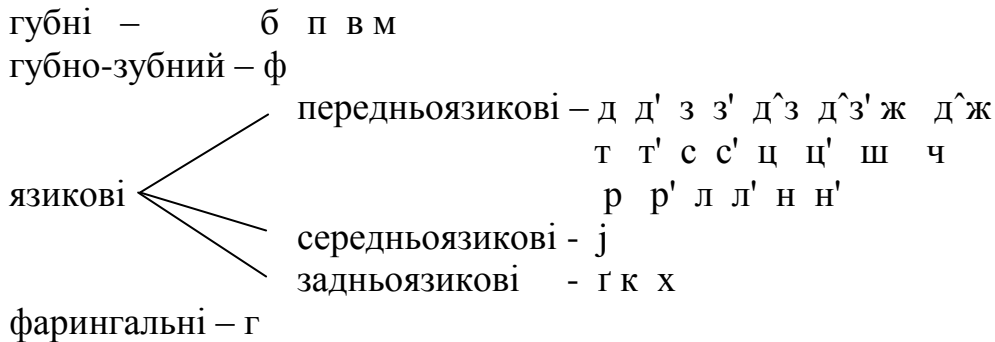
участь одного або двох фокусів, палаталізація, участь носового резонансу, акустичне враження, відповідно до яких приголосні класифікуються так:

1. За участю голосу й шуму:

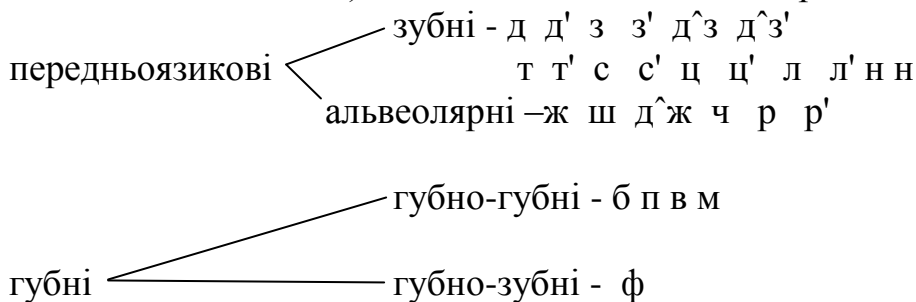

2. За місцем творення:

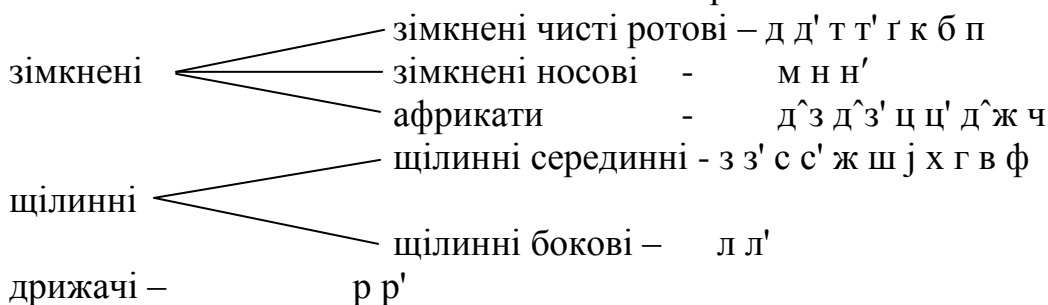
а) за дією активних мовних органів

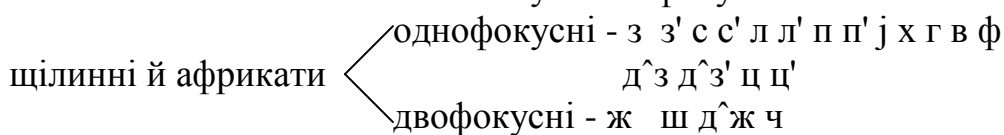
б) за дією пасивних мовних органів

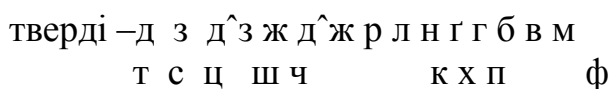
3. За способом творення:

4. За участю фокусів:

5. За палаталізацією:

м'які:

власне м'які
(палатальні) -

j

пом'якшені - д' з д'з'
(палаталізовані) - т' с' ц'

р' л' н'

напівпом'якшені -
(напівпалаталізовані)

г' г' б' в' м'
к' х' п' ф'

6. За участю носового резонансу:

зімкнені

- носові - м н н'
- неносові - б д д'
п т т'

7. За акустичним враженням:

свистячі - з з' с с' д'з д'з' ц ц'

шиплячі - ж ш д'ж ч

Завдання для самоконтролю знань та вмінь

I. Назвіть голосні звуки за вказаними ознаками. Там, де це необхідно, доповніть характеристику.

1. Лабіалізований звук високого підняття.
2. Звук заднього ряду, середнього підняття.
3. Звук низького підняття.
4. Звук переднього ряду, високо-середнього підняття, нелабіалізований.
5. Звук переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований.
6. Звук високого підняття заднього ряду.

II. Проаналізуйте всі голосні звуки за трьома характеристиками (ряд, ступінь підняття, лабіалізація)

В сльозах, як в жемчугах, мій сміх,

І з дивним ранком ніч злилась,

І як мені розняти їх?

(О. Олесь).

1. Запишіть текст фонематичною транскрипцією. Дайте артикуляційно-акустичну характеристику основних алофонів фонем, що відповідають виділеним буквам.

Зразок аналізу: Сріблиться дощ в осінньому тумані,
Як ниточка в прозорім полотні.
А сонце по його блискучій грані
Тече і душу сповнює мені

(Дмитро Павличко)

[ср'ібліц'ц'а дóшч в ос'ін'н'ому тумáн'і /
 йак ніточка в прозóр'ім полот' н'і //
 а сóнце по його блискúчій грáн'і /
 течé і дúшу спóвн'уйе мен'і //]
 [с], [б], [д], [в], [к], [м], [ш], [п]

1. За участю голосу й шуму:

[в], [м] – сонóрні; [с], [б], [д], [к], [ш], - шумні, з них: [д], [б] - дзвінкі, [с], [п], [ш], [к] - глухі.

2. За місцем творення:

- а) за дією активних мовних органів: [б], [п], [в], [м] - губні ;
 [д], [с], [ш], [к] - язикові, з них: [д], [с], [ш], - передньоязикові;
 [к] – задньоязиковий;
 б) за дією пасивних мовних органів: [б], [п], [в], [м]- губно-губні;
 [д], [с] - передньоязикові зубні;
 [ш] – альвеолярний;

3. За способом творення:

[б], [п], [д], [к] - зімкнені чисті ротові;
 [м] - зімкнений носовий;
 [с], [ш], [в] - щілинні серединні.

4. За участю фокусів:

[с], [в] - щілинні однофокусні;
 [ш] - щілинний двофокусний.

5. За палаталізацією:

[с], [б], [д], [в], [к], [м],[ш], [п] - тверді.

6. За участю носового резонансу:

[б], [д] - зімкнені неносові;
 [м] - зімкнений носовий.

7. За акустичним враженням:

[ш]- шиплячий, [с] - свистячий.

III. Запишіть текст фонетичною транскрипцією. Дайте артикуляційно-акустичну характеристику основних алофонів фонем, що відповідають виділеним буквам. Завдання виконуйте за попереднім зразком.

Промінням ясним, хвилями буйними,
 Прудкими іскрами, летючими зірками,
 Палкими блискавицями, мечами
 Хотіла б я вас виховать, слова!

(Леся Українка)

... За кленами сіріло джерело,
І небо йшло задумливо над світлом.
(М.Вінграновський)

Заняття №3

Тема: Фонетична транскрипція

Список літератури до теми:

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. КСУЛМ. – С.97-99.

Тоцька Н.І. СУЛМ. – С.34-38.

СУЛМ: Фонетика. – С.418-431.

СУЛМ. – С.18-20.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. З якою метою використовується фонетична транскрипція?
2. Що таке фонетичний алфавіт?
3. З якою метою в 1908 році було створено алфавіт Міжнародної фонетичної асоціації (МФА)?
4. Якими діакритичними знаками прийнято користуватися в українських мовознавчих джерелах?
5. Які є відмінності між фонетичною та фонематичною транскрипціями?

Завдання для самоконтролю знань та вмінь.

1. Текст прочитайте вголос та запишіть фонетичною транскрипцією.

А чабан Горпищенко тільки радується в душі, дивлячись, як люди смакують його водою, бо її нітрохи не меншає від того, що все літо беруть і беруть. Після останньої війни він попогрів тут чуба, чистячи колодязь, дошукуючись замуленого джерельця, аж поки знайшов-таки, дав йому волю. Тільки від воєнного бруду вичистив, як пішли чорні бурі – довелось іще чистити й після них, бо вони йдуть такі тут, що тисячі тонн пилюки в повітрі висить, ставки замулює, посадки замітає до самих вершечків, а з хат, часом, з кроквами дахи зриває – летять, як аероплани... Намете, нагорне і в колодязь, не один день потім минає, доки цебро за цебром витягаєш, вибереш весь той намул і знову піде вода, як сльоза (О.Гончар).

2. Запишіть текст фонетичною транскрипцією. Зверніть увагу на ритмічні паузи, які слід поставити наприкінці кожного віршованого рядка, та на цезури (паузи, які членують рядок на дві, рідше – на три частини):

І багата / я /

І вродлива / я /

Та не маю/ собі пари/

Безталанна / я //

Тяжко/ тяжко/ в світі жить/
 І нікого/ не любить/
 Оксамитові/ жупани/
 Одинокій/ носить//
 (Т.Шевченко)

3. Запишіть текст фонетичною транскрипцією. При цьому зважайте на те, що велика літера фонетичною транскрипцією не передається.

Дурне то було плавання. Десь на передніх ладьях сам уй князів Добриня з послами до імператорів царгородських, а ми позаду, княжі отроки і конюхи з кіньми, яких не знати й навіщо везли до Царгороду – чи то для потреби, чи просто для пихи. Нас було троє: я, Сміяноко та ще Корчак і Мовчак, старійшина над ними Порій, а веслярі, мовби й безіменні, бо коли чоловік не має мови, то не має він імені також, веслярі ж робили своє діло мовчки, тільки й показували нам та коням то затяті обличчя, то понурі спини, і все те плавання стояло мені перед очима, ніби суцільне гойдання понурих тіл (П.Загребельний).

4. Прочитайте виразно вірш “Заповіт” Тараса Шевченка, який білоруською мовою переклав Янка Купала. Знайдіть фонетичні особливості, спільні з українською мовою та відмінні від неї. Зверніть увагу, що білоруський правопис передає за фонетичним принципом губно-губний [в] та у – нескладовий [ў], який в обох мовах (українській і білоруській) вживається у тій самій позиції: на початку слова перед приголосним (ўставайце – вставайте), у кінці слова (продкаў – предків), у кінці складу після голосного перед приголосним (натоўпы – натовпи).

Запаведзь

Як памру я, похавайце
 На Ўкрайне мілай,
 Сярод стэпу на кургане,
 Дзе продкаў магіла:
 Каб нязмераное поле,
 Дняпро і абрывы
 Было відна, – было чутна,
 Як раве бурлівы!
 Як пагонець з Украіны
 У сіняе мора
 Кроў варожжу... Во тады я
 І нівы і горы –
 Ўсё пакіну й да самога
 Бога палунаю
 Маліціся... А да тых пор –
 Бога я не знаю!
 Пахавайце ды ўставайце,
 Кайданы парвіце
 І варожай злой крывёю

Волю акрапіце!
 І мяне ў сям'і вялікай,
 Ў сям'і новай, вольнай,
 Не забудзьце памянуці
 Добрым ціхім словам.

5. Дотримуючись орфоепічних норм української мови, прочитайте текст. Поясніть вимову звуків, позначених літерами **дж**, **дз** та особливості їх транскрибування.
- а) Дитячий плач, розпачливі крики жінок, тут і чоловічі голоси, - все безнадійно тонуло в гунявих звуках товстошійх труб, в гупанні барабана і дзвяканні мідних тарелей. “Смело мы в бой пойдём!” – бух-бух! “За власть Советов!” – дзвяк-дзвяк! (П.Загребельний);
- б) А Вкраїни ж мова – мов те сонце дзвінкотюче, мов те золото котюче, вся і давність, і обнова – українська мова (П.Тичина);
- в) Нехай ще в ранах я – я не стидаюсь, гляджу їх, мов пшеницю ярову. Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу (П.Тичина);
- г) Гей, як крикне козаченько до гаю, до гаю: “Наїжджайте, воріженьки, сам вас накликаю!” (Н. тв.);
- д) Білі ручки поломили, вдарили в долоні...
 А ви, пане Джурджуване, утратили гори (Н. тв.);
- е) Потиху дзюрчала і спливала у чаші в капличці цілюща вода, а над нею палали свічки, як вогняні квіти (М.Коцюбинський);
- є) Соломія вірила, що станеться якась надзвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч (М.Коцюбинський);
- ж) Раніш вона б ніколи не могла повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала досі жодного значення, може бути джерелом втіхи (М.Коцюбинський).
6. Запишіть фонетичною транскрипцією подані тексти. Стежте за вимовою твердих та напівпом'якшених шиплячих. Напівпом'якшені шиплячі позначайте обов'язково відповідним діакритичним знаком – [']:
<p>а) Чого являєшся мені у сні,

 Чого звертаєш ти до мене
 Чудові очі ті ясні, сумні,
 Немов криниці дно студене?
 (І.Франко);</p> | <p>б) Чорнії брови, карії
 очі,
 Темні, як нічка,
 Ясні, як день
 (Н. тв.);</p> |
|---|---|
- в) Кажуть, що по смерті душі возносяться на небо. Але чому ж воно вічно залишається порожнечою? Ми ждемо смерті не на краю пустелі й порожнечі, а в самому вирвинні земного життя, і, вмираючи, не вмираємо, бо сутність наша проходить крізь віки й тисячоліття. Сутність, і свідомість, і звучання часів. В кінці моєму – мій початок. Я

загораюсь від своїх тисячолітніх початків, як вогонь від вогню (П.Загребельний).

7. Проаналізуйте фонетичні транскрипції М.Ф.Наконечного (Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. Т.1. – С.235, уривок від слів “Люди висипали з квартир...”), М.А.Жовтобрюха (КСУЛМ. – С.98-99) і П.П.Коструби (СУЛМ: Фонетика. – С.430-431). Зробіть їх зіставний аналіз у вигляді невеликого реферату, відзначте при цьому їх спільні і відмінні риси.

8. Проаналізуйте поданий текст, записаний повною фонетичною транскрипцією.

[j̥ɑgd̥oʊg̥o / v̥ol̥oʃi̥t͡s̥ːɑ / p̥onadze̯ml̥e̯j̥oʊ / n̥iʃ // ni̯sp̥al̥os̥ːɑ / a
n̥iʃ / j̥ɑk̥ m̥oʁe̯ // p̥oʊt̥oʁilab̥ v̥on̥ɑ t͡ʃi̯ ge̯n̥i̯ɑ̯l̥n̥i̯ she̯ʊʃe̯nk̥ov̥i
p̥ˈɑdk̥i / j̥ɑgb̥i̯ j̥iʃ zn̥ɑl̥ɑ // p̥rov̥ɑl̥ːɑ be̯s̥ːon̥ːoʃi̯ n̥oʃˈi
zap̥oʊn̥ˈoʊj̥oʊt̥ˈ ʁɑot̥iʃn̥i / t̥ri̯v̥oʃn̥i / pl̥ʊt̥ɑn̥i d̥ʊmk̥i i
sp̥oʃadi̯ // t̥r̥e̯b̥ɑ ʃt͡ʃoʃ z̥g̥ɑd̥ʊvati̯ // z̥g̥ɑd̥ʊvati̯ p̥ri̯e̯j̥e̯mne̯ //
nap̥ri̯klad̥ / n̥ov̥i̯i̯ p̥ri̯k̥ // oʃd͡ʒe̯ / j̥ɑk̥ p̥oʃi̯n̥ɑʊs̥ːɑ n̥ov̥i̯i̯ p̥ri̯k̥ //
p̥oʃi̯s̥ki̯i̯ n̥ov̥i̯i̯ p̥ri̯k̥ t̥ʊt / up̥ɑri̯ʒˈi // v̥it̥ːoʃdi̯ mi̯n̥ʊl̥o / ʊʒe
k̥i̯l̥k̥ɑ m̥i̯s̥ːɑ t͡ʃi̯ ʊ // n̥ov̥i̯i̯ p̥ri̯k̥ // ʃt͡ʃe̯ od̥n̥ɑ p̥oʃt̥oʃv̥ɑ st̥ɑn̥ˈt͡ʃi̯ɑ /
n̥aj̥ɑk̥i̯ d̥oʃl̥ːɑ / z̥ɑ vi̯sl̥ov̥om̥ b̥ɑi̯r̥on̥ɑ / m̥in̥ˈɑj̥e̯n̥ k̥oʃne̯i̯ //]
(М.Слабошпицький)

9. Проаналізуйте текст, записаний повною фонетичною транскрипцією.

[us̥e̯ nas̥v̥it̥i̯ z̥m̥in̥ˈoʊje̯t͡s̥ːɑ // ne̯t̥l̥in̥ˈoʊj̥oʊ li̯ʃɑj̥e̯t͡s̥ːɑ
p̥r̥ɑt͡s̥ːɑ // i̯ se̯l̥ˈɑni̯n̥ɑ / iʃʊd̥oʃni̯k̥ɑ / j̥ɑki̯i̯ n̥ɑm̥al̥ˈoʊv̥ɑʊ
sv̥oʊj̥oʊ k̥ɑrt̥in̥ˈoʊ // p̥r̥ɑt͡s̥ːoʊ t̥eʒ̥ p̥ʊn̥ˈʊje̯n̥ ʃɑʃ // p̥ʊn̥ˈʊj̥oʊt̥ˈ
v̥i̯ni̯e̯ // p̥on̥iʃ mi̯ ʊʃi̯m̥o̯ i̯st̥oʃri̯j̥oʊ // al̥e̯ p̥oʃp̥r̥ɑʊʒn̥ˈom̥ˈoʊ
ʃɑn̥ˈʊje̯m̥o̯ t̥iʃ l̥ˈʊde̯i̯ / j̥ɑk̥i̯ ʊm̥i̯j̥oʊt̥ˈ p̥r̥ɑt͡s̥ːoʊv̥ɑti̯e̯ // ʊs̥e̯
nas̥v̥it̥i̯ v̥id̥ m̥oz̥oʃl̥i̯ ʊ // ne̯ p̥e̯r̥e̯t̥r̥ʊx̥ɑje̯n̥ nap̥oʃoʃ l̥ˈʊb̥oʊ ʊ //
v̥on̥ɑ ne̯n̥ɑʃe̯n̥ ʃt͡ʃoʃr̥ɑz̥ʊ zn̥i̯k̥ɑj̥e̯n̥ / al̥e̯ ʃt͡ʃoʃr̥ɑz̥
i̯n̥ɑr̥oʃd͡ʒʊj̥e̯t͡s̥ːɑ // i̯s̥ɑm̥ɑ v̥on̥ɑ p̥ʊx̥ɑj̥e̯n̥ sv̥it̥ˈom̥ //
ne̯t̥l̥in̥ˈoʊj̥oʊ j̥e̯ ʃt͡ʃe̯ s̥oʃv̥i̯st̥ˈ // t̥i̯l̥ki̯e̯ p̥r̥on̥e̯j̥i̯ t̥r̥e̯b̥ɑ
ʃɑst̥i̯ʃe̯n̥ n̥ɑg̥ɑd̥ʊvati̯e̯ // i̯ ʊʃi̯ti̯e̯ j̥i̯j̥i̯ // v̥on̥ɑ s̥ɑm̥ɑ ʃi̯
ne̯n̥ɑ i̯b̥i̯l̥ʃi̯ ʊʃi̯ti̯e̯l̥ //]

(Ю.Мушкетик)

Завдання №4

Тема: Історичні та функціональні зміни фонем.

Список літератури до теми:

Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1997. – 308 с.

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. КСУЛМ. – С.103 – 107, 113 – 114.

СУЛМ. – С. 38 – 43

Тоцька М.І. СУЛМ. – С. 100-105, 107.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. У чому полягає різниця між функціональними змінами фонем та чергуваннями?
2. Які є три артикуляційні фази вимовлення звука?
3. Поясніть зміст терміна «асиміляція звуків». Чи притаманне явище асиміляції іншим мовам? Наведіть приклади.
4. Що таке акомодація?
5. У чому полягає явище дисиміляції звуків?
6. Поясніть на конкретних прикладах суть позиційних модифікацій фонем.

У процесі історичного розвитку мови та її мовленнєвого функціонування фонем зазнають різноманітних відозмін. Будемо розрізняти історичні (генетичні) зміни фонем і зміни функціональні. Історичні зміни виявляються у зміні одних фонем і появі інших у системі мови. Так, наприклад, у давніх слов'ян у так звану спільнослов'янську епоху були носові голосні «юс великий» і «юс малий», які пізніше зникли (їх зберегла польська мова); у давньоруській мові були «слабкі» голосні, що позначалися буквами ъ і ь, а також голосний, який позначався буквою ħ - усі ці три фонемні зникли; у давньоруській мові розвинулось протиставлення твердих фонем м'яким, у результаті чого кількість фонем збільшилась. Функціональні відозміни фонем, на відміну від історичних, притаманні мові певного історичного періоду і мають місце не у часі, а, за висловом Б. Головіна, в «мовленнєвому просторі». Такі відозміни виявляються не в зникненні одних фонем і появі інших у системі мови (отже, не зміні властивого мові набору фонем, а в їх (фонем) варіюванні і чергуванні, що відбувається найчастіше у межах однієї і тієї самої морфеми. Зумовлюються функціональні відозміни фонем або живими, діючими звуковими (фонетичними) законами, або мовною традицією.

Отже, функціональні відозміни фонем можуть виявлятися і їх варіюванні, або в їх чергуванні. Наприклад, у двох формах одного і того ж слова **село** фонема [e] виступає у двох своїх варіантах – основному і позиційному – [eⁿ]. Разом з тим ці відозміни не здатні змінити значення слів та їх форм. Для зручності поряд із терміном «функціональні відозміни» введено в науковий обіг поняття модифікації (від лат. *modificatio*), що означає видозміни, перетворення, появу нових ознак, властивостей.

Чергування фонем помічаються нами легше, ніж модифікації, а тому і приклади виявляються швидше і видаються переконливішими: *кігті* – кі[x]ті, *водити* – во[дж]у.

Модифікації і чергування можуть бути або комбінаторними, або позиційними. **Комбінаторні** з'являються внаслідок взаємовпливу сусідніх фонем і пояснюються зв'язністю вимовної роботи органів артикуляції. Кожний вимовлений нами звук мови має три «робочі» артикуляційні фази – екскурсію (приступ), витримку і рекурсію (відступ). **Екскурсія** – це перехід органів вимови від положення, в якому вони перебували, до положення, якого вимагає наступний звук. **Витримка** – це положення

артикуляційних органів у момент творення звука. **Рекурсія** – вихід мовних органів із положення витримки. Рекурсія попереднього звука переходить в екскурсію наступного. Органи вимови, створивши один звук [л] у слові *лоб*, перебудовуються для творення наступного звука, пристосовуючи свої рухи і своє положення до його особливостей (тому в нашому прикладі звук [л⁰] наприкінці артикуляції огублюється).

Для позначення типів комбінаторних модифікацій фонем використовуються передусім три терміни: акомодация, асиміляція і дисиміляція.

Акомодация – це пристосування одних звуків до інших. Коли говорять про акомодацию, мають на увазі взаємовплив між звуками різних категорій, тобто вплив голосних на вимову приголосних і вплив приголосних на вимову голосних: *села* – *сіл* (тут вплив звука [і] на [с]), *нас* і *нам* (звук [а] між двома носовими приголосними повністю назалізується).

Асиміляція – це уподібнення одного звука до іншого в потоці мовлення, набуття фонетичної схожості. Наприклад, якщо попередній звук дзвінкий, а наступний – глухий, то попередній може стати глухим; якщо попередній звук твердий, а наступний м'який, то попередній може стати м'яким: *ніготь*, але ні[х]ті, *пісень*, але пі[с']ні тощо. Звичайно, це неповна асиміляція, при якій, незважаючи на схожість одних ознак, зберігаються відмінності інших, і тотожності звуків, які взаємодіють, не виникає. Але зустрічається і повна асиміляція, коли звуки, що взаємодіють, стають абсолютно однаковими і часто зливаються в один. Порівняйте: *без жарту* – б[ж:]арту, у *бочці* – у бо[ц':]і.

Асиміляція є в російській, німецькій, французькій, іспанській, італійській, латинській та багатьох інших мовах. Різновидом асиміляції є так званий **сингармонізм** голосних, притаманний мовам тюркської, фінно-угорської, тунгусько-манчжурської та деяких інших мовних груп. Термін «сингармонізм» утворений від грецьких слів *syn* – разом і *harmonia* – співзвуччя. Ним позначається уподібнення голосних звуків у афіксах до голосного звука кореня; ступінь цього уподібнення може бути різним, але, як правило, уподібнення відбувається за ознакою приналежності до переднього чи заднього ряду. Тому, наприклад, у кожному угорському слові застосовуються або тільки голосні переднього, або тільки голосні заднього ряду (за винятком «нейтральних» до сингармонізму звуків). Порівняймо також татарські слова *баи-лар-да* (на головах) і *Европа иллэрэндэ* (в країнах Європи), у яких чітко вирізняється характер і ступінь уподібнення.

Дисиміляція – явище, протилежне до асиміляції: це розподібнення звуків, тобто втрата ними спільних фонетичних ознак. Дисиміляція притаманна переважно живій ненормованій, тобто не обмеженій суворими правилами орфоєпії, вимові. Наприклад, [бонба] замість *бомба*. Тут втрачається спільна ознака губна вимова, або [дирехтор] замість *директор*,

де при дисиміляції втрачається спільна ознака зімкненості, коли [кт] переходить у [хт].

Асиміляція і дисиміляція можуть розрізнятися за напрямком впливу звуків один на одного і за відстанню, на яку поширюється вплив. За напрямком впливу розрізняються прогресивні і регресивні зміни звуків. Якщо наступний звук змінюється під впливом попереднього, така зміна називається **прогресивною** (спрямованою вперед): по-турецьки [ев] означає « дім», [евлер]- «вдома», [евлердэ]-«в будинках»; тут чітко видно, як поширюється вплив голосного звука кореня на голосні афіксів. Якщо ж змінюється попередній звук під впливом наступного, перед нами регресивна асиміляція (або акомодация, дисиміляція), спрямована назад: [бонба],[л'оч:ик].

За відстанню впливу розрізняються **контактні** і **дистантні** зміни звуків. При контактній зміні взаємодіють звуки, що стоять поряд, при дистантній вони розділені іншими звуками: [дилехтор]- приклад дистантної зміни, коли [р] переходить в [л] і таким чином втрачається ознака дрижання. А у випадку [бонба], [л'оч:ик]- контактні зміни.

Чергування фонем можуть бути, як уже сказано, живими, актуальними і традиційними, історичними. **Живі чергування** регулярні, не «прив'язані» до певних слів, їх форм чи морфем, тобто лексично і граматично не зумовлені. Вони зумовлені лише фонетично, тому що виникають унаслідок дії живих фонетичних законів. **Традиційні чергування** в сучасній мові не регулярні, лексично чи морфологічно обмежені – і це не тому, що вони не підлягають нині діючим, живим фонетичним законам, а виступають або як наслідок раніше діючих фонетичних законів, або взагалі виникли нефонетичним шляхом.

Наприклад, у випадку *столи – стіл, кози – кіз, бджола – бджіл, села – сіл* чергування фонем [о] та [е] з [і] не зумовлене живими фонетичними законами, тобто для сучасної української мови не є обов'язковими, регулярними. У цьому легко переконатися, взявши інший приклад: *ліси – ліс*. Якщо б у першому випадку чергування було викликане фонетичними причинами, воно мало б місце і у слові *ліси*.

Наука про мову, розглядаючи різноманітні звукові зміни і чергування, виробила поняття про звукові закони. Дійсно, всі звукові зміни і чергування мають закономірний характер. Вони об'єктивні, тобто не залежать від волі і бажання окремих людей, і вони регулярні, тобто відбуваються в окремих фонетичних умовах; кожного разу, коли приголосні звуки [г], [к], [х] вживались у давніх слов'янських мовах перед голосними попереднього ряду (якщо вони виникли не з дифтонгів), вони переходили відповідно в [ж], [ч], [ш]. Кожного разу, коли в германській мові I-III ст. нашої ери глухі приголосні [f, p, k, r, s] перебували в оточенні дзвінкх і після ненаголошеного складу, вони одзвінчувались (так званий закон Вернера – за іменем ученого, що сформулював цей закон). Кожного разу, коли в українській мові голосні [о] та [е] потрапляли у закритий склад, вони змінювались на [і] (крім тих, що походили з ґ).

Незважаючи на часті спроби зрозуміти природу так званих звукових законів і межі їх дії у часі та мовному «просторі», багато питань залишаються нез'ясованими.

Зокрема, залишаються незрозумілим, чи можна приписувати виникнення і припинення звукових законів дії фізіологічних причин, – скажімо, зміні мовленнєвих навичок, зміні артикуляційних звичок. Яке значення мають психологічні причини – такі, як усвідомлення схожості і відмінностей між звуками? Чи можна вважати, що звукові закони перебувають у певній залежності від розвитку лексики і морфології? Чи впливають і як само на звукові закони різного роду зустрічі, контакти, схрещування мов і їх діалектів? Яке значення писемності в збереженні і зміні звукових законів?

Залишається незрозумілим і питання про сувору послідовність дії звукових законів, які ніби-то не знають винятків. Усе це – завдання сучасної **історичної фонетики** й фонології.

Завдання для самоконтролю знань та вмінь:

I. У поданих реченнях знайдіть слова, де можливі чергування голосних або приголосних. Затранскрибуйте ці слова, а також наведіть до них їх відповідники:

1. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни (М. Коцюбинський).

2. Чорніє поле, і гай, і гори, на синє небо виходить зоря. Ой зоре! Зоре! – і сльози кануть (Т. Шевченко).

3. Тече вода край города. Вода ставом стала. Прийшло дівча воду брати. Брало, заспівало (Т. Шевченко).

4. Край села, у глибокій долині біг поміж волоських горіхів струмок (М. Коцюбинський).

5. Лукія зацікавлено оглядає вишку. Справді – споруда! (О. Гончар).

6. Де ще чаруватимуть людину оці могутні заходи степові? Щоразу розбуджують уяву хлопців палаючі простори заходу, коли сонце, сідаючи, вже купається в багряних туманах або сухо догоряє край стапу кострищем, а вся височінь неба грає переливами найтонших барв і в усій природі є щось елегантне, прощальне, очищаюче душу (О. Гончар).

II. Поясніть, як з'явилися переважно в просторіччі сучасної української мови слова: *трактор, доктор, бомба, порон; молошниця сердешний*.

III. Поданий текст прочитайте вголос і запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть, якими причинами зумовлені фонетичні чергування приголосних у виділених словах:

1. Понад **двадцять** тисяч гектарів землі в однім господарстві, **тридцять** тисяч тонкорунних овець бродять отарами по степових відділках – такі тут **масштаби**, такі простори (О. Гончар).

2. Атмосфера гаряча, тривожна, вся – **небезпека і боротьба**, вічний упад і підойма, **розквіт** надії і **розпука**, почуття сили й знесилля і **безконечно** довга дорога, на якій **стільки** вже полягло. Цілий ряд жертв,

загин благородних і те вічне «мусиш», що гнало зв'язувать там, де розірвало, **розжервіти** те, що пригасало (М.Коцюбинський).

3.І козаки не лишають дерева **святого**. На долину заїжджають, **Дивуються** з нього, І **моляться**, і жертвами Дерево благають, щоб **парості розпустило**. У їх **біднім** краї (Т.Шевченко).

4.Що ти зробив на цій землі? Чим **похвалишся?** (П.Загребельний).

Завдання№5

Тема: Деякі явища морфології в сучасній українській мові

Список літератури до теми:

Тоцька Н.І. СУЛМ. – С. 261–293.

Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-во иностр. лит. – 1960. – С.25-37.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. Що таке морфема?
2. Що являє собою аломорфема?
3. Які є звукові зміни у складі кореневих морфем?
4. Які є звукові зміни у складі суфіксальних і префіксальних морфем?
5. У чому виявляється зв'язок між явищами фонології й морфології?

При морфологічному аналізі слова в його складі виділяються частинки, які виражають певні значення, хоч і більш загально, ніж ціле слово. Так, у складі слів *дати, дам, даю, дав, даси, дар, дарунок, подати, віддати, роздати, додаток, податок* ми знаходимо спільний корінь **да-**, до якого приєднуються різні префікси, суфікси й закінчення. У словах *денний, сумний, вільний, смачний* виділяємо суфікс **-н-**, поєднаний із закінченням **-ий**; у словах *стежка, книжка, гілка* – суфікс **-к-**, з яким з'єдналося закінчення **-а**. Іменники *відділ, відгук, відлік* мають спільний префікс **від-**. *Форми чола, воза, чоловіка, вола* мають спільне закінчення **-а**.

Оці найменші значущі частини, на які поділяються слова – корінь, префікс, суфікс і закінчення – називаємо морфемами.

Порівнюючи різні форми того самого слова або різні слова, у яких є такі самі морфемі, ми часто спостерігаємо зміни у звуковому складі цих морфем. Так, коли ми порівнюємо форми *село – сіл, коня – кінь, вдома – дім* тощо, бачимо, що в їх кореневих морфемах голосні [е] або [о] чергуються з [і]. Коли візьмемо для порівняння форми *кінь - коня – коник – кінний – кінський*, то побачимо, що тут у корені змінюються не тільки голосні, а й приголосні: у формах *кінь – кінський* корінь має фонемну структуру [к'ін'] Пор. у фонетичному записі слово *кінський*, де відбувається асиміляція за м'якістю: /к'ін'с'кий/. У формі *коня* - /кон'/, у формі *коник* - /кон/, а в формі *кінний* - /кін/. Тут у чотирьох фонемних вираженнях того самого кореня - /кін'/, /кон'/, /кон/ і /кін/ - спостерігаємо чергування голосного [о] з [і] та приголосного [н'] із [н]. А коли звернемо увагу на дрібніші відтінки звучання, то побачимо, що фонема [к] в формах

кінь, кінський і кінний вимовляється як напівм'який приголосний [к'], а в формах *коня і коник* – як твердий [к].

Інші звукозміни у складі кореневих морфем спостерігаємо, порівнюючи форми *гілка – гілці, вухо – у вусі, сваха – свасі, свекруха – свекрусі, Ольга – Ользі*; тут відбувається чергування приголосних [к] - [ц], [х] - [с'], [г] - [з'].

Ще більші зміни у звуковому складі морфем – не тільки кореневих, а й суфіксальних – спостерігаємо, порівнюючи форми *книжка* кни[з'ц']і, *вушко* – у ву[с'ц']і, *хатка* - ха[ц':]і та ін. А той самий префікс роз- у формах *розклад, розділ, розчин, розпис, розтягати* може виступати аж у п'ятьох фонетичних різновидах: [роз], [роз'], [рож], [рос] і [рос'].

Аналізуючи зміни у звуковому складі морфем, бачимо, що деякі з них відбуваються з фонетичних причин, зумовлені закономірностями, що діють у сучасній українській літературній мові, викликані її фонетичними нормами, які вимагають саме такої, а не інакшої вимови. Так, напівпом'якшена вимова губних, шиплячих, задньоязикових і фарингального приголосних у формах *бік, міст, ключі, ножі, кінь, гір* та ін. зумовлена, з одного боку, тим, що в сучасній українській мові приголосні названих груп у позиції перед [і] не можуть вимовлятися зовсім твердо, а з другого – тим, що вони втратили здатність цілком пом'якшуватись. Так само фонетична причина – асиміляція наступним м'яким приголосним – зумовлює перехід твердих [з] і [с] у формах *казці, ласці*. Пор.: [каз'ц'і], [лас'ц'і]. Фонетичні закономірності української мови викликають також зміну [ч] або [т] на [ц'] перед наступним [ц'] у формах *ручці, хатці*, а далі злиття двох [ц'] в одне довге [ц':]: [руц':і], [хац':і].

Подібне явище спостерігається й у вимові деяких голосних, зумовлених їх позиціями; наприклад, фонема [и] в словах *писар, запис, писемний* [п'ісар], [з'апі'с], /п'е^нс'емні'й/ – реалізується, залежно від позиції, як [и], [и^е] або [е^н].

Історія української мови свідчить про тісний зв'язок між явищами фонології й морфології. Так, ствердіння колись м'яких губних приголосних та [р'] у кінці слів мало своїм наслідком зміну граматичного роду деяких іменників. Напр., іменники *степ, насип, проруб, кір* колись закінчувались на м'які приголосні і були жіночого роду. А коли їх кінцеві приголосні стверділи, то вони змінили свій граматичний рід на чоловічий, тому що в українській мові іменники, які закінчуються на твердий приголосний, переважно належать до чоловічого роду. Ствердіння шиплячих приголосних викликало появу мішаної групи в I і II відміні українських іменників.

Для того розділу науки про мову, в якому досліджуються явища, що стоять на межі між фонологією й морфологією, у свій час запропоновано назву морфонологія. Знаходимо її в “Тезах” Празького лінгвістичного гуртка, надрукованих у 1922р.; тут з'являється також поняття і термін **морфонема**. “Важливою проблемою мовознавства, зокрема слов'янського, - читаємо там, - є проблема морфологічного використання

фонологічних одиниць. Морфонема, комплексний образ двох або кількох фонем, здатних згідно з умовами морфологічної структури замінювати одна одну в межах однієї й тієї самої морфемі.”

Один з найвизначніших членів Празького лінгвістичного гуртка М.С.Трубецької вважав морфонологію одним із розділів граматики, який становить сполучну ланку між фонологією та морфологією. На думку Трубецького, повністю розвинена морфонологія складається з трьох частин: 1) вчення про фонологічну структуру морфем; 2) учення про комбінаторні звукозміни, що відбуваються в морфемах при їх сполучуванні; 3) вчення про ряди звукових чергувань, які виконують морфологічну функцію”. Безперечно, питання про чергування фонем і його функції належить до ділянки морфонології, але докладніше ви дізнаєтеся про це у наступній темі.

Отже, морфонологія вивчає відповідності окремих фонем, здатних до взаємозаміщення в складі однієї й тієї самої морфемі. Так, в українській мові словоформи *рука*, *руці* містять одну й ту саму кореневу морфему, фонемний склад якої проте не тотожний (*рук-* – *руц-*).

Як відомо, за шкільним визначенням коренем слова називається “незмінна частина слова”, однак це визначення аж ніяк не підходить до тих коренів, які при словозміні й словотворенні допускають чергування звуків, що входять до їх складу. Адже в словах *сох-нути* і *суш-ти*, *бр-ати* і *збир-ати*, *кол-оти* і *коль-нути* один і той же корінь, хоч і представлений він послідовностями різних фонем.

Як ви вже знаєте, одна із функцій фонемі – дистинктивна, або смислорозрізнявальна. Так, фонемі [к] і [ц] можуть розрізняти слова *курка* і *цурка*, але виявляється, що морфемі *рук-* і *руц-*, а також *руч-*, хоч і різняться складом фонем, проте виражають одну й ту ж величину – корінь *рук-* /*руц-* /*руч-*, що виступає у цих варіантах у різних словах і словоформах. Ці зміни фонем у складі морфем традиційно називаються чергуваннями, або альтернаціями (від лат. *alternare* – змінювати. Реалізуються у різних формах слова чи в різних словах, чергування стають додатковим способом вираження певного значення.

Аломорфемі (види тої самої морфемі, що має різний фонетичний склад) не перебувають у рівноправних відношеннях. Один із варіантів морфемі вважається основним. Таким варіантом, як правило, є той, із якого можна вивести всі інші. У минулому чергування звуків вивчалися виключно в рамках фонетики навіть тоді, коли у чергування цілком прозорою була його морфологічна роль. Тепер **морфонологія** вивчає і встановлює основні варіанти морфем і правила переходу в інші варіанти.

Щоправда, не всі чергування фонем є одноплановими. Так, у словах *рук-а*, *руч-ка*, чергування **к/ч** відбувається в одній і тій же морфемі. Таке саме чергування **к/ч** встановлюється і в словах *кос-а* і *чес-ати*, однак у свідомості носіїв української мови **кос-** і **чес-** тепер представляють різні корені, отже, різні морфемі, а не одну й ту саму, хоч у далекі від нас часи наші предки могли ототожнювати, як варіанти однієї кореневої морфемі.

Важливо знати, що як би там не було, а чергування фонем у складі морфем – це зовсім інше явище, ніж чергування алофоном у складі морфем. Чергування алофоном завжди викликається фонетичними причинами, в даному разі фонетичними нормами мови. Чергування фонем у складі морфем не завжди можна пояснити фонетичними причинами. Тому з метою розмежування цих явищ у фонології все частіше використовується термін **модифікації**, тобто часткові видозміни фонем. Наприклад, у словах *зéлень - зелéний* у першому складі зміну [e] на [e^h] слід вважати модифікацією, у той час як у словах *вінок – вити* [i] з [и] є чергуванням. Тут один звук змінюється на інший.

Інколи чергування звуків залежить від структури складів, до яких вони входять. Найважливішу специфічну рису української мови серед інших слов'янських мов складає чергування **o/i** та **e/i** у відкритих/закритих складах: *двору – двір, вола – віл, роду – рід*. Щоправда, є й чимало випадків відхилення від цього правила: *сорок, мороз, берег, холод, сторож, волос, дерев, закон, народ* тощо.

Докладніше морфонологію можна прочитати у такій літературі: Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. «Морфонология в описании языков» (М.: Наука, 1983); Касевич В.Б. «Морфонология» (Л.: Изд-во ЛГУ, 1986), де розглянуто дискусійні питання і сучасний рівень дослідження морфонологічних явищ.

Завдання для самоконтролю знань та вмінь

1. Виразно прочитайте слова і з'ясуйте, які зміни відбуваються у їх фонемному складі.

Майбутнє, пісні, дзвякнути, пізніше, сьогодні, мужність, дзвін, могутність, листя, засніжений, у казці, на гілці, сотня, сміх, кмітливістю, охайністю;

Безсмертний, розсипати, з тобою, зсипати, підтягти;

Сказати, спитати, сховати, схилити. стиха, схибити;

Легкий, вогко, надто, вогкість, полегшення, пружко, нігті;

Вокзал, якби, як же, п'ятдесят, боротьба, молотьба, просьба;

Вітчизна, уквітчаний, отчий, досвідчений, ворітця, відчути, у кімнатці, диспетчер, двадцятий, зчервонілий, дізнаєшся, хвилюєшся, не вріжся, не морочся, масштаб.

2. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. Зверніть увагу, що префікс роз- може виступати в кількох фонетичних різновидах: розширюється, розшукати, розщепити, розжеврїлось, розписка, розтягти.

3. Виділіть аломорфемі у поданих парах слів: *садити – садить, садити – сідати*. Визначте, за яких умов відбувається чергування фонем [д] - [д^h], [с] - [с^h].

4. Запишіть фонетичною транскрипцією. Зверніть увагу на фонемний склад кореневої морфемі. Назвіть можливі варіанти чергувань фонем у корені –**сад-**: *садок, сидить, сідати, сяду, сидять, сядьмо, сісти, сиджу, саджу*.

Завдання №6

Тема: Позиційні чергування голосних [y], [i] з приголосними [в], [й]

Список літератури до теми:

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. КСУЛМ. – С.123-124.

Тоцька Н.І., СУЛМ. – С.114-115.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. Які є загальні правила щодо чергування [y] - [в], [i] - [й]?
2. У яких випадках заміна фонемі [в] на [y] виконує словорозрізнявальну функцію?
3. Коли чергування [i] - [й] не відбувається?

Вчені вважають, що однією з характерних особливостей української мови є чергування голосної фонемі [y] з сонорною приголосною фонемою [в] та голосної [i] з приголосною [j]: наш учитель – наша вчителька, був у Києві – були в Києві, були в Алушті, він і вона – вона й він, Ярина й Ольга, Іван і Микола – Микола й Степан, Микола й Андрій.

Щодо чергування [y] - [в], [i] - [j] (передусім стосовно до письма) є такі правила:

1. Між приголосними, щоб уникнути їх збігу, вживається, як правило, прийменник *у*, а також ненаголошений алофон фонемі [y] на початку слова: *сидить у саду, просить учителя*.
2. Між голосними, щоб уникнути їх збігу, вживається прийменник *в*: *була в Оксани, яскрава в Ольги сукня*.
3. Після голосного перед приголосним, залежно від темпу мовлення, вживається або фонема [в], або [y]: *ми працювали в полі – ми працювали у полі*.
4. Перед наступною фонемою [в] частіше вживається прийменник *у* незалежно від закінчення попереднього слова: *дивився у вікно, поставила у воду*.
5. На початку речення перед приголосним найчастіше вживається прийменник *у*, а перед голосним – *в*: *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т.Шевченко). *В осінній тиші*.
6. Чергування фонем [y]- [в] можливе на початку багатьох слів: *удень – вдень, уночі – вночі, усміхнутися – всміхнутися, увімкнути – ввімкнути, учений – вчений* тощо.

У ряді слів чергування взагалі не буває. Такі слова вживаються або тільки з початковою фонемою [в], або тільки з [y], наприклад: *влада, вплив, вказівка, указ, умова, увага, установа*.

Зовсім не буває чергування у власних іменниках та в словах іншомовного походження: *Україна, Урал, Уганда, Власенко, Врубель; університет, уран, ультиматум*.

У деяких випадках зміна фонем [в] на [у] виконує словорозрізнявальну функцію. Пор.: *вступ і уступ, враження і ураження, вправа і управа* тощо.

Сполучник і та початкова фонема [і] чергуються з приголосною фонемою [й] у тих самих позиціях, що й [у] - [в], наприклад: *син і батько, Віта й Онисько, наш Іван, він іде, вона йде.*

Чергування [і] - [j] не відбувається:

а) на початку речення: *І день іде, і ніч іде, І голову схиливши в руки, дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки;*

б) після паузи:

в) при зіставленні поняття: *батьки і діти, село і люди;*

г) перед словом, що починається фонемою [й]: *Петро і Йосип, Микола й Юхим, зустрів Таню і її брата.*

Чергування [у] - [в], [і] - [й] в усній мові носіїв української мови звичайно витримується. Проте в письмовій мові через недотримання вказаних правил припускаються небажані нагромадження приголосних. Пор.: *зайшов в клас, сидить й працює.*

Завдання для самоконтролю знань та вмінь

I. На місці крапок поставте пропущені літери **в, й** або **у, і**, що позначають відповідні звуки. Поясніть умови вживання того чи іншого звука. Відзначте і поясніть випадки, де чергування неможливе.

1. Вік живи – вік ...чись. 2. А скільки ... нас багатства золотого. 3. Джериха ...стала ... собі пішла ... хату. (І.Нечуй-Левицький.). 4. Ті очі так і променилися м'яким, довірливим світлом. 5. ... степу пахло медом і кавуновим огудинням. 6. ... від того степ виглядав сумовито. 7. Не раз ... не два засівалось це поле козацьким ... ворожим трупом, ... скільки очей навіки закриті ворон своїм чорним крочкуватим дзьобом. 8. ... до чого ж веселі ... безтурботні оті простакуваті горобці! Здається, ... вони живуть вічно, ніколи не покидаючи своїх гнізд ... осель, зимуючи ... літуючи ... рідних краях, ніколи не спокушаючись принадами теплого вирію. 9. ...раження бою, ... тяжка нічна робота ... томили їх.

II. На місці крапок поставте пропущені літери **в, й** або **у, і**. Відзначте і поясніть випадки, де чергування неможливе. При цьому зверніть увагу, що в ліричних творах нерідко рима, ритм визначають звучання слова.

1. ...же листячко прокинулось ... живцях, хоч сніг ... лісі сріблиться повсюди. 2. Збагнув я усмішку щасливу - ... ній людська радість ожива за пісню, що на спільну ниву веде дівчат, як ланкова. 3. Жито мені говорило ... ранці: - Будь же на мене похожим, синочку, Бачиш, мільйони колосся ... багрянці, Будь же мов колос, не стій ... одиночку. 4. Тільки твердо так трималось місто гордее, ...перте, раз одбилось, потім ...друге, потім ...третє, щечетверте (Л. Українка).

Завдання №7

Тема: Чергування приголосних з фонемним нулем

Список літератури до теми:

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. КСУЛМ. – С.123-124.

Тоцька Н.І., СУЛМ. – С. 114-115.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. У чому полягає відмінність фонетичних чергувань від історичних.
2. Коли відбувається чергування приголосних з фонемним нулем, чим воно зумовлюється?
3. Як відбувається чергування приголосних з фонемним нулем на письмі? Посніть випадки відхилення від цього чергування.

Чергування бувають живі (фонетичні) та історичні. Живі (або фонетичні) чергування викликані певними фонетичними умовами, що діють у сучасній мові. Так, наприклад, у словах садити – садить фонема [д] чергується з [д']; у словах сад – сядь фонема [с] чергується з [с']. Пригадайте, що види тієї самої морфеми, які мають різний фонематичний склад, називаються аломорфами (аломорфемами).

Чергування фонем, яке в сучасній українській мові не залежить від фонетичних умов, у більшості випадків виявляється як наслідок давніх фонетичних процесів. Це історичні чергування, які відбуваються за традицією. Так, у аломорфах [с'ад-у], [сид'ат'] чергування [д]: [д'] – історичне. Історичними є чергування голосних [о] та [е] з [і], [е] з [о], приголосних [к]: [ц'], [х]: [с'] тощо.

У сучасній українській літературній мові живі чергування поширені тільки серед приголосних фонем. На відміну від історичних, живі чергування у більшості випадків не відбуваються в орфографії. Їх можна розбити на такі типи: чергування за дзвінкістю – глухістю, чергування за твердістю – м'якістю, чергування за місцем і способом творення, чергування приголосних з нулем звука.

Загальновідомо, що збіг кількох приголосних утруднює вимову, і українській мові він не властивий. Цим пояснюється явище чергування приголосних з фонемним нулем (спрощення в групах приголосних). Спрощуються в групах приголосних звичайно зімкнені [д], [т], зрідка [к] або сонорні [р], [л]. Чергування приголосних з фонемним нулем найчастіше буває в таких групах приголосних:

[ждн] → [жн]: тиждень – тижні;

[здн] → [зн]: виїзд – виїзний;

[слн] → [сн]: масло – масний, ремесло – ремісник;

[скн] → [сн]: тиск – тиснути, тріск – тріснути;

[стн] → [сн]: честь – чесний, користь – корисний, масть – масний, якість – якісний, вість – вісник. Такі спрощення відбиває і сучасна українська орфографія. Але у словах, утворених за допомогою суфікса -н- від іншомовних основ на -ст, в орфографії спрощення відсутнє (баласт – баластний, компост – компостний, контраст – контрастний), хоч у вимові воно теж здебільшого відбувається. Орфографією не зафіксоване спрощення приголосних у слові шістнадцять, але у вимові воно є [ш'існа'дз'ц'ат'];

[стл] → [сл]: щастя – щасливий, стелити – слати (із стьлати), але виняток становлять слова кістлявий, хвастливий, пестливий;

[лнц] → [нц]: сонце;

[рдц] → [рц]: серденько – серце;

[сткл] → [скл]: скло (із стькло);

[рнч] → [нч]: горно – гончар (із гърньчарь);

[стс'к] → [с'к]: місто – міський (із мьстьський), у вимові також [реформ'іс':киј], [турис':киј], але на письмі чергування приголосних з фонемним нулем не відбувається (реформістський, туристський)

Завдання для самоконтролю знань та вмінь

I. Випишіть із поданих речень слова, в яких відбувається чергування приголосних з нулем звука, проаналізуйте їх.

1. Не кожен власною рукою тягар найважчий піднесе. Та кожний мусить бути собою, щоб стать людиною. І все! 2. А той, хто дружби зрікся безоглядно і задивився на багатство власне, над своїм скарбом ніс безпорадно, немов та свічка скапує і гасне. 3. Жовто-коричнева круча була до найменших подробиць висвітлена сонцем, і стежка вільно покладеним білим рушником слалася поміж її старих зморшок. 4. Похмуре небо низько опустилося над землею, от-от заплаче пізнім холодним дощем або війне першим снігом. 5. В перекладацькій скарбниці Максима Рильського є і “Мізантроп”. Дивна річ: йому, пристрасному і послідовному людинолюбцеві, випало перекласти комедію Мольєра, героя якої вважають людиноненависником. 6. Пролягли, переплутуючись на залізничних стрілках, під'їзні колії.

II. Перекладіть українською мовою. Визначте, в яких групах приголосних відбувається чергування з фонемним нулем.

Каждый, местный, защитный, ненавистный, поздний, радостный, проездной, выездные, бесстрастный, скоростной, жалостный, пакостный, счастливый, разъездной, буревестник, участник, солнце, сердце, стекло, свистнуть, туристский, студенческий, студенчество, агентство, аспирантский.

III. Від поданих слів утворіть прикметники. При цьому поділіть їх на три групи: а) у яких відбувається спрощення груп приголосних, засвідчене на письмі; б) у яких спрощення груп приголосних відбувається в усній мові; в) у яких спрощення не відбувається.

Роз'їзд, щастя, жалість, проїзд, виїзд, область, тиждень, радість, якість, захист, користь, честь, компост, антифашист, декадент, перехрестя, захист, пристрасть.

Завдання №8

Тема: Пізніші чергування приголосних фонем

Список літератури до теми:

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. КСУЛМ. – С.123-124.

Тоцька Н.І., СУЛМ. – С. 114-115.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. Поясніть чергування приголосних [к] - [ц'], [х] - [с'], [г] - [з'].
2. Чи є цей тип чергування продуктивним в сучасній українській мові?
3. У яких морфологічних формах відбувається чергування [к] - [ч], [х] - [ш], [г] - [ж]?
4. Доберіть п'ять-шість слів, у яких виявляється морфологічна функція пізніше чергувань приголосних.

Поширеним явищем в українській мові є чергування твердих задньоязикових і фарингальної з непарними передньоязиковими м'якими приголосними фонемами. Сюди належать протиставлення [к] - [ц'], [х] - [с'], [г] - [з']. Це чергування відбувається при відмінюванні у таких позиціях:

1. У давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду перед закінченням **-і**: *жінка – жінці, наука – науці, ковалиха – ковалісі, мачуха – мачусі, увага – увазі*.
2. У місцевому відмінку однини іменників чоловічого та середнього роду перед закінченням **-і**: *око – в оці, дух – у дусі, міх – у місі, Острог – в Острозі*.
3. Цей тип чергування в сучасній українській мові – явище продуктивне, яке охоплює також слова іншомовного походження й аббревіатури: *каротека – картотеці, вага – вазі, ліга – лізі, друк – у друці, дах на дасі, Вінніпег – у Вінніпезі*.

При словотворенні таке чергування виступає регулярно:

1) Перед суфіксом **-ськ-ий**: *Кременчук – кременчуцький, Лепетиха – лепетиський, Запоріжжя – запорізький*. Спостерігаємо його, за невеликими винятками, й у запозичених словах: *Прага – празький, таджик – таджицький*.

2) При утворенні жіночих відповідників до іменників чоловічого роду з суфіксом **-ник**: *бесідник – бесідниця, провідник – провідниця* тощо.

Варто звернути увагу на чергування задньоязикових і фарингальної фонем з передньоязиковими шиплячими. Це парні протиставлення [к] - [ч], [х] - [ш], [г] - [ж].

Безперечно, при словозміні цей тип чергування зустрічається:

При відмінюванні іменників. Тут задньоязикові й фарингальна замінюються шиплячими у таких позиціях:

1. У кличному відмінку іменників чоловічого роду перед закінченням **-е**: *парубок – парубоче, рак – раче, волох – волоше, птах – пташе, Явтух – Явтуше*. Пор. у контексті: *-А куди їдеш, Явтуше? А куди їдеш, мій друже?* (Нар. пісня); *Ой не шуми, луже, зелений байраче. Не плач, не журися, молодий козаче* (Нар. пісня).

2. У формах множини від іменника *око, очі, очей, очам* і т.ін.

Також зверніть увагу, що чергування відбуваються при утворенні ряду дієслівних форм. Тут передньоязикові шиплячі з'являються замість

задньоязикових і фарингального в кінці основи теперішнього часу деяких непродуктивних класів дієслів та в усіх утворених від цієї основи формах (теперішнього часу, простого майбутнього часу, наказового способу, пасивного дієприкметника): *кликати – кличу, кличеш, кличе, клич, кличмо, кличте; стригти – стрижу, стрижи, стрижений; дихати – дишу, диш; колихати – колишу, колиши.*

При словотворенні такі зміни відбуваються перед різними суфіксами, а саме:

1. Перед іменниковими суфіксами –к-а, -ечк-а, -еньк-а, -ен-я : *гадюка – гадючка, усміх – усмішка, щебетуха – щебетушечка, рука – рученька.*

2. Перед іменниковими демінутивними суфіксами –ок, -ечок, -к-о, -ечк-о. Демінутивними називаються такі суфікси, які містять у собі семантику зменшеності, здрібнілості або пестливості): *бик – бичок, горох – горошок, міх – мішечок, віко – вічко, вухо – вушко.*

3. Перед іменниковими суфіксами –ин-а, -иськ-о, -ищ-е, -ник: *бук – бучина, верх – вершина, вовк – вовчисько, око – заочник, вухо – навушник, борг – боржник.*

4. Перед патроніміїним суфіксом –енк-о, що в сучасній українській літературній мові вживається лише для творення прізвищ: *Васько – Ващенко, Каленик – Калениченко, Довгий – Довженко, Стеха – Стешенко.*

5. Перед прикметниковими суфіксами –н-ий, -ан-ий, -аст-ий, -ист-ий, а також перед суфіксом –ин, що служить для творення присвійних прикметників від іменникових основ: *дорога – дорожний, ріг – наріжний, безпека – безпечний, смак – смачний, гранка – грачастий.* У присвійних прикметниках: *невістка – невістчин, Наталка – Наталчин, Параска – Паращин, мачуха – мачушин, сваха – свашин, Ївга – Ївжин, Ольга – Ольжин.*

6. Перед дієслівним суфіксом –и-ти, що служить для творення дієслів від іменних основ: *волок – волочити, каліка – калічити, рух – рушити, круг – кружити, смага – смажити.*

Чергування задньоязикових і фарингальної фонем з передньоязиковими зубними приголосними.

Сюди належать чергування [к] - [ц], [г] - [з], [х] - [с], які зустрічаються тільки в сфері словотвору, а саме при утворенні абстрактних іменників від іменних основ за допомогою суфікса –ств-о. Передсуфіксальний задньоязиковий або фарингальний приголосний у такій позиції замінюється відповідним передньоязиковим, а початкова форма суфікс [с] випадає. Слід відмітити, що найбільш частотним тут є чергування [к] - [ч], а чергування [х] - [с], і [г] - [з] зустрічається лише в окремих словах: *птах – птаство, убогий – убозтво.*

Завдання для самоконтролю знань та вмінь:

I. У поданих реченнях знайдіть слова, в яких можливі чергування приголосних. Випишіть ці слова і в дужках наведіть форми цих слів або похідні від них, де можуть відбуватися чергування.

1. Видиться тато в касці солдатській – йде крізь вогонь той... 2. Над островами птаство розгойдувало свої галасливі хороводи. 3. Товариство не те, звичайно, що торік. 4. Як човники в ткацькім верстаті, машини снують і снують. 5. Якби я міг літати разом з птаством, до тебе прилетів би у гостину, душі твоєї чесної багатством я чарувався знову хоч годину; наснажуючись дружбаю і братством, я склав би, може, пісню ту єдину... 6. Літня ніч розвішала над Павлиською школою у високому небі зоряні люстра. 7. І знали ми, що на граніті, край петербурзької води, сплели, як золотисті ниті, Шевченко з Пушкіним сліди. 8. Мене охопило почуття досади. Не можу я зважати на всякі дивацтва.

II. Утворіть від перших слів поданих словосполучень іменники із суфіксами -ин-, з'ясуйте звукові зміни:

Чернігівська область, Київська область, Одеська область, Полтавська область, Черкаська область, Ровенська область, Обухівський район, Хмельницька область, Прилуцький район, Дрогобицька область, Лохвицький район, Кагарлицький район, Донецький край.

III. Від поданих слів утворіть прикметники з суфіксом -ськ-, та, де можливо, іменники з суфіксом -ств-. Поясніть звукові зміни, що супроводжуються словотворення, чи їх відсутність: сусід, воєвода, студент, юнак, земляк, загарбник, козак, ткач, бурлака, бідняк, середняк, товариші, птах, молодець, латиш.

IV. До поданих слів доберіть споріднені слова з усіма можливими чергуваннями приголосних фонем, що позначені виділеними літерами.

Читач, грек, яблуко, батіг, боковий, токарч, чех, друзг, убогий.

V. Зробіть фонетичний аналіз тексту, зокрема вкажіть усі випадки наявних або можливих змін голосних і приголосних у потоці мовлення, усі випадки фонетичних та історичних чергувань. Для цього кожне речення спочатку прочитайте вголос, дотримуючись правил літературної вимови, а потім затранскрибуйте.

1. Пподивишся: і що воно таке? Не допоможе й двоопукла лінза. Здається ж, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла (Ліна Костенко). 2. Її жахлива здатність до вразливості призводила до того, що нестерпний біль душі викликався речами найпростішими: голосом вітру, променем серця, людським криком, посвистом пташиного крила. 3. Коли ходиш по землі пішки, до всього придивляєшся, багато бачиш, вивчаєш світ у найменших його подробицях. Вік машин відібрав у людей цю можливість. 4. Київ вічно молодий, він у вічному русі, в невпинних змінах. 5. Темно зеленіють гори, а з-за них прискає в небо вмираюче сонце і лащить до золотих бань Лаври, і око спочиває на пластичних лініях мосту імені Патона.

Завдання №9

Тема : Інтонія простого речення.

Список літератури до теми:

Тоцька Н.І. СУЛМ. – С.137 – 13
 СУЛМ. – С. 58 – 59.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. Яку функцію виконує інтонація в мові?
2. Індивідуальну чи соціальну природу має інтонація?
3. З якого слова в кожному розповідному реченні починається зниження голосу?
4. На яке слово припадає найбільше підвищення голосу в питальних реченнях?
5. Як інтонуються окличні речення? Наведіть приклади.
6. Які особливості інтонування речень із однорідними членами, звертанням, прямою мовою?

Як правило, інтонація належить висловлюванню, реченню, а не окремому слову, взятому поза висловлюванням; звичайно, і частини висловлювання теж мають свою, хоч і незавершену, інтонацію.

Інтонація – це одне із найбільш вражаючих багатств мови, яким треба дбайливо і вміло користуватися. Але яка ж природа інтонації, що таке інтонація? Може здаватися, що інтонація – це підвищення і зниження тону, які супроводжують висловлювання. Насправді інтонація набагато складніша: вона містить у собі не лише зміну висоти тону, а й одночасно зміни інтенсивності звучання, його темпу, зміни тембру, а також паузи, тобто перерви у звучанні. А в цілому інтонація – це рух, зміна, динаміка тону, який супроводжує, забарвлює висловлювання. Звуковий бік будь-якого висловлювання є складним, багатоплановим, він включає в себе і звуки мови, і їх об'єднання у склади, і організацію складів у мовленнєві такти, і словесні та фразові наголоси, і, нарешті, інтонацію, яка все це охоплює і пронизує. Нерухомої, нединамічної інтонації немає вже тому, що немає нерухомого, нединамічного мовлення: мова і мовлення – завжди рух. Разом з рухом, розгортанням мовлення рухається і інтонація, змінюючи і висоту тону, і його силу, і його темп, і його забарвлення (тембр), і паузи. Чому такою складною і динамічною є інтонація? Тому, що вона своєрідно виражає складність і динамізм значень, притаманних висловлюванням або їх частинам. Можна сказати і більше: інтонація передає складні відмінки роботи свідомості і бере участь у їх формуванні, подібно до того, як слово бере участь у формуванні думки.

Індивідуальна чи соціальна інтонація? Нав'язується вона мовою чи «виготовляється» мовцем у мовленні?

Звичайно, інтонація є соціальним явищем у тому значенні, що мова виробляє і дає мовцям «набори» інтонаційних малюнків, інтонаційних схем, які застосовуються в мовленні. Так, існує в сучасній українській мові інтонаційний малюнок простого речення: розповідного, питального, окличного, спонукального тощо. Ці малюнки задані мовою так само, як задані слова, способи і засоби їх утворення і зміни та багато іншого, з чого складається мова. Але в мовленні ці малюнки трансформуються,

видозмінюються, звичайно, в межах, які допускаються закономірностями мови. Ці видозміни інтонаційних малюнків пояснюються впливом на зовнішню оболонку висловлювання його внутрішнього змісту. Виникають, таким чином, варіанти інтонаційних малюнків (схем), які відрізняються один від одного несуттєвими для типу висловлення зсувами інтонації, зсувами її тону, тембру, темпу, пауз тощо. Крім того, на варіанти інтонаційного малюнка нашаровуються ще такі його видозміни, які вже виходять за межі мови і мають нелінгвістичний характер, оскільки викликаються вони індивідуальними особливостями мовця, - скажімо, різкі інтонації одного і м'які іншого, інтонації дитини і дорослої людини, хворої і здорової тощо.

Сучасна лінгвістична наука лише приступає до систематичного об'єктивного вивчення інтонації та її типів у різних мовах. З окремих питань у цій галузі лише будуються гіпотези, ще немає перевірених фактичних даних, багато чого перебуває у стадії пошуку.

Слід відзначити також, що на сьогодні з інтонаційним оформленням висловлення українською мовою мовознавці пов'язують і відмінності у висоті голосового тону, які використовуються лише для тих потреб, як вираження запитання (висхідна інтонація), або присудковості (інтонація спаду), або ж різноманітних почуттів (інтонація емпізи та синтаксичні інтонації). Синтаксичні інтонації виявляються в тому, що за їх допомогою розрізняються і опізнаються різноманітні синтаксичні структури: 1).розповідні, питальні та спонукальні речення;2).синтагми;3).вставні слова і речення;4).звертання;5).відокремлені слова;6).однорідні члени речення тощо

Крім того, у процесі мовлення окремі слова, виступаючи компонентами речення, дістають наголошення неоднакової сили, що залежить від місця слова в реченні, його розміру та смислового навантаження. Тому, крім емпітичного, як уже зазначалося раніше, розрізняють наголос акцентної групи, синтагматичний та логічний наголоси.

Наголос акцентної групи є найслабшим за своєю силою. У фонетичній транскрипції він позначається однією рисою перед наголошеним складом: поді/брові. В акцентну групу звичайно об'єднуються повнозначні слова разом із службовими – сполучниками, частками, наприклад : І виріс /я/ начужині /і сі/вію/ вчужо/му кра/ і. Отже, в українській мові кожне повнозначне слово, яке має наголос, та службові слова, які звичайно не мають свого наголосу, приєднуються до повнозначного, складаючи з ним одне фонетичне слово.

Ненаголошене слово, яке стоїть перед наголошеним і приєднується до нього відносно наголосу, називається **проклітиною** (від гр. дослівно – «той, що нахиляється вперед»). Проклітиками виступають найчастіше однокладні прийменники і сполучники, наприклад: *наводі, відмéне, підна́ми*. Ненаголошене слово, яке стоїть після наголошеного і приєднується до нього відносно наголосу, називається **енклітикою** (від гр.

дослівно – “відхиляти назад”). Енклітиками є односкладні частки : óнде, скажіно, вінжесказав, дімосьчудовий.

Деякі односкладні прийменники і частки можуть «приймати» на себе наголос, тоді наступні повнозначні слова стають енклітиками. Порівняйте у контексті Павла Загребельного: «... у відбудовчий період, коли, [не]шкодуючи сил, [не]зважаючи, [не]лякаючись, не, не, не ... Все, як у анкетах: [не]був, [не]служив, [не]притягався, родичів «за кордоном [не]маю, з партії [не]...»

Слід зауважити, що акцентуаційні відмінності в мовах із силовим наголосом дуже прості і зводяться до дуалістичного протиставлення наголошеного (в експіраторно-силовому відношенні) складу ненаголошеному. При цьому, що є принциповим, слово характеризується наявністю одного лише наголошеного складу, - інші усвідомлюються як ненаголошені. Щоправда, і між ненаголошеними складами, як із наведеного вище прикладу, існують фізичні градації щодо сили, як, наприклад, між перенаголошеним складом і іншими ненаголошеними складами : в укр. **начужині** перший і другий склад мають мінімум сили видиху і голосового тону, третій же ніби «вбирає» частину енергії, яка відпускається на четвертий – наголошений, і стає тому проміжним за силою між другим і четвертим. Але ці фізичні градації не мають принципового значення для мовного мислення, яким володіє в ньому протиставлення наголошеного складу всім іншим – ненаголошеним. Отже, наголос стає в українській мові ознакою слова як такого, входячи, відповідно, в фонетичне уявлення слова. А в ряді інших мов, які мають постійний наголос (французька – на останньому складі, чеська – на першому, монгольська, чеченська – на першому), ця функція наголосу перетворюється разом з тим на « словорозділювальну».

Завдання для самоконтролю знань та вмінь :

I.Прочитайте вголос тексти, витримуючи правильну інтонацію. Звертайте увагу на те, з якого слова в кожному розповідному реченні починається зниження голосу. Пам'ятайте, що найбільше підвищення голосу в питальних реченнях припадає на те слово, яким виражається смисл запитання.

1.Нема на що подивитись, З ким поговорити. Жити не хочеться на світі, А сам мусиш жити. Мушу, мушу, а для чого? Щоб не губить душу? Не варта вона того жалю (Т.Шевченко).

2.Милосердя до слова потрібне ще більше, ніж до людини. Слово беззахисне. Вбивати слова – гріх і злочин ще більший, ніж убивати людей. З чим же прийдемо до нащадків? Безсловесні, дурні, затуркані. Тіло знищать, але дух воспарить, він бо наповнює світ, він вічний, а з ним вічні й ми. Слово ж – це рух, а дух –це слово. Слово вище за всі знаряддя і творіння рук, бо воно є мисль (П.Загребельний).

II.Прочитайте виразно текст з окличними реченнями. Вимовляйте їх з більшою силою голосу із підвищенням тону на всьому протязі. Пряму мову треба вимовляти так, як ці слова вимовляв би той, кому вони

належать. Слова автора перед прямою мовою вимовляються з інтонацією попередження, з тривалою паузою в кінці, після прямої мови – дещо прискорено та із зниженням голосу.

1. «Майбутнє? Воно влаштується само собою!» - необережно вигукнув я. Професор суворо зиркнув на мене. «Облиште хлоп'яцтво, Миколо. Ми живемо в жорстко детермінованому світі. Ви одержали диплом про вищу освіту – цим оформлено ваше дотеперішнє життя. Тепер все треба починати заново». – Заново? Олексію Григоровичу! Після всього, що мені довелося? У мене таке відчуття, ніби я живу вже тисячу років! – І однаково – все треба починати заново! (П.Загребельний).

2. Дай дожити, подивитись, О боже мій милий! На лани тії зелені І тії могили! А не даси, то донеси На мою країну Мої сльози; бо я, боже! Я за неї гину! Може, мені на чужині лежать легше буде, Як іноді в Україні Згадувати будуть! Донеси ж, мій боже милий! (Т.Шевченко).

III. Прочитайте виразно речення. Зверніть увагу на однорідні члени речення, які треба промовляти з перелічувальною інтонацією :

Вийди, вийди, сонечко,
на дідове полечко,
на бабине зіллячко,
на наше подвір'ячко,
на весняні квітоньки,
на маленькі дітоньки
там вони граються,
тебе дожидаються (Н.тв.).

IV. Прочитайте виразно речення, звертання виділяйте паузою і вимовляйте їх з окличною інтонацією.

1. Червона калино, чого в лузі гнешся? (І.Франко).

2. Ой не шуми, луже, зелений байраче. Не плач, не журися, молодий козаче (Н. тв.).

3. Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину (Н. тв.).

4. Земле, моя всеплодющая мати! Сили, що в твоїй живе глибині, краплю, щоб в бою сильнішим стати, дай і мені (І.Франко).

Завдання №10

Тема: Мовні звуки як художній засіб словесної творчості

Список літератури до теми:

Ковалев В.П. Выразительные средства художественной речи. – К., 1985.

Русанівський В.М. Мова в нашому житті. – К., 1989.

Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1973.

СУЛМ: - Стилiстика (За ред. І.К.Бiлодiда. – К., 1973. – С. 211-243.

Опрацюйте теоретичний матеріал та підготуйте відповіді на запитання:

1. Розкрийте роль мовних звуків як засобу спілкування і як художнього засобу словесної творчості.

2. Які фонетично-стилістичні засоби використовують письменники для увиразнення змісту своїх творів?
3. Що таке алітерація?
4. Що таке асонанси?
5. Що таке звукова анафора?
6. Що таке звукова епіфора?
7. Яка роль емпізи, словесного наголосу, мелодики й паузації в художньому мовленні?

Відомий український мовознавець Віталій Макарович Русанівський у своїй науково-популярній книзі “Мова в нашому житті” пише, що якось йому довелось відповідати на запитання студенток одного з вузів нефілологічного профілю. “Скажіть, будь ласка, – писали вони, яка мова красивіша: українська чи російська? Тільки просимо Вас, не твердіть, що обидві однаково гарні. Це ми вже чули”. І Віталій Макарович все ж відповів, що обидві мови однаково гарні. “Справа в тому, пояснює він, – що питання було поставлено “не коректно”. Як би ви відповіли, коли б вас запитали: що краще – яблуко чи груша? Яка тварина красивіша – кіт чи собака? Який предмет корисніший – стіл чи стілець? На перше запитання ви б відповіли: і той, і той фрукт смачний і корисний. На друге: собака гарний своєю собачою красою, а кіт – котячою. На третє: обидва корисні, але для вас корисніший тепер той, якого вам бракує”.

За підрахунками вчених, у світі є тепер близько п’яти тисяч мов. Кожна з них обслуговує більший чи менший людський колектив. Між ними багато відмінностей і в звуковому складі, і в способах вираження лексичного і граматичного значень. І незважаючи на ці відмінності, кожна з них тільки й можлива тому, що складається вона із звуків, немислима без граматики і служить засобом вираження лексичних і граматичних значень. А щодо краси мови, то вона більшою мірою, ніж краса людини, є поняттям суб’єктивним. Яскравим підтвердженням цього є оповідання О.Купріна “Синя зірка”, приклад із якого наводить В.М. Русанівський у своїй книзі: “З давніх-давен, незапам’ятних часів жив на одному високому плоскогір’ї мирний пастуший народ, віддалений від усього світу крутими скелями, глибокими проваллями і густими лісами. Історія не пам’ятає й не знає, скільки віків тому добулись на гори й проникли в цю країну заковані в залізо, чужі, сильні й високі люди, що прийшли з півдня”.

Далі розповідається про те, що ці південні люди змішалися з корінним населенням і на багато століть відрізали іншим людям шлях до цієї країни. Їхній вождь, хоробрий Ерн, став королем країни – Ерном І.

А через тисячоліття в далекого нащадка цього короля – Ерна ХХІІІ – народилася дочка. Зовні вона нагадувала свого далекого прапращура і видавалася всім не те що некрасивою – навіть потворною. Довелось знищити всі дзеркала в цій країні, щоб вони не завдавали душевних травм юній принцесі. І все ж уламок випадково знайденого люстра розкрив п’ятнадцятирічній принцесі трагізм її положення: “Я знаю всі свої вади. У мене надто довгі ноги, надто маленькі ступні і руки, надто висока талія,

надто великі очі противного синього, а не чудового жовтого кольору, а губи, замість того, щоб бути плоскими або вузькими, вигнуті подібно до лука”.

Але випадково забрів у ці краї французький наслідний принц і визнав, що вади цієї королівни – ознаки незрівнянної краси. Принц закохався в принцесу, одружився з нею і привіз її на свою батьківщину. Правда, Ерна (так звали королівну) ще довго дякувала долі, яка привела її в країну виродків: “принаймні ніколи в мене не буде приводу для ревнощів”. І цієї думки вона трималася довго, незважаючи на те, що менестрелі і трубадури по всіх усюдах славили її красу. І тільки коли в них народився син, зовсім не схожий на людей її рідної землі, принц наважився перекласти їй вислів Ерна I, вирізаний на стіні його мисливського будиночка: “Чоловіки моєї країни розумні, вірні і працелюбні; жінки – чесні, добрі, тямовиті. Але – прости їм боже – і ті, й ті потворні”.

Отже, навіть стосовно людей поняття краси відносне, оскільки в кожному суспільстві, особливо коли воно замкнуте, виробляються свої стандарти. Те саме, але значно більшою мірою стосується мов. Для людини, що володіє тільки рідною мовою, всяка інша сприймається як певна послідовність звуків, що не мають смислу.

Коли мова близька і якщо в неї добре вслухатися, то зрозуміти її можна, але вона видається незвичайною, штучною, навіть зайвою: чому б іншим не розмовляти так, як я? Адже це і зрозуміліше, і, безперечно, милозвучніше. І хоч у польській мові багато, як в інших слов'ян, шиплячих звуків, але поляк не проміняє свою рідну мову ні на яку іншу; французові носові звуки його мови, які рідко трапляються в інших європейських, видаються чарівними; чехи не можуть розстатися зі своїми рідкісним звуком Г (злите воєдино р і ж), хоч, як самі признаються, не кожен з них може його вимовити. “Отже, - зазначає В.Русанівський, – краса мови не в її звуковій оболонці, не в формах поєднання слів, не в способах вираження тих чи інших значень, а у вмінні користуватися нею”.

Майстерне володіння мовою найбільшою мірою виявляють майстри слова – поети і прозаїки. Згадайте хоча б такі відомі рядки: “Ну що б, здавалося, слова. Слова та голос, більш нічого. А серце б’ється, ожива, як їх почує”. У літературі всіх народів поняття рідної мови виступає поряд із поняттями рідного краю, батьківської хати, материнського тепла, вітчизни, тобто мова сприймається не просто як засіб комунікації, не тільки як знаряддя формування думок, а як одне з джерел патріотичних почуттів, як рецептор духовно-емоційної сфери людини. Письменники поетизують мову так само, як і рідний край, його пейзажі, як свій народ. Мова входить у систему художніх образів.

Серед найрізноманітніших мовних засобів (лексичних, словотвірних тощо) художнього вираження думки яскраво виявляють свої властивості фонетичні категорії і пов’язані з фонетикою вияви усного мовлення: емпатичний, логічний і словесний наголос, явища мелодики і паузації, звуконаслідування, анатомо-фізіологічні і ситуативні недоліки мовлення.

Особливо яскраво організованість фонетичного рівня спостерігаються в поетичній мові. Вона виявляється в закономірному розміщенні й повторюваності елементів фонетики, які в свою чергу виступають важливим конструктивним засобом.

Особливої уваги заслуговують фонетичні повтори. Вони можуть виступати на межі фонетичного і лексичного рівнів. Напр.:

Холодний сон. Холодний сан добра.
Холодний сенс багряного пера.

(І.Драч)

Тут повтори **с** та **н**, виступаючи в сполученні з фонемами **о**, а чи **е**, сприяють насамперед увиразненню різниці лексичних значень слів сон, сан, сенс. зрозуміло, що повтор звукового комплексу **холодний** цілком сполучається із значенням лексичного рівня.

Звукові повтори можуть виступати й на межі фонетичного та морфологічного рівнів. Напр.: Місто от-от засне, замре, навіки заніміє – без хліба, без води, без ласки дружньої (П.Тичина.)

Тут повторюються цілі морфеми (за-, без-), увиразнюючи морфологічну будову слів (у першому рядку) чи синтаксичну будову речення (у другому рядку).

Початковий (ініціальний) повтор – звукова анафора

Початковий повтор (фонетична, звукова анафора) у мінімальному його вияві полягає в повторенні першої фонемі слова на початку іншого слова, що стоїть у реченні поряд із ним або недалеко від нього. Прикладом ефективності такого повтору можуть служити рядки з поеми М.Бажана “Смерть Гамлета”:

Старі контррозвідники й чисті поетики
Укупі в святих хрестоносних полках
Вивчають скорочені курси естетики
Погромів Цетлюри і қар Колчака.

Цей повтор підкреслюється й тим, що він стоїть наприкінці речення, і тим, що рядок, у якому він виступає, поділяється сполучником **і** на дві симетричні частини, кожна з яких складається з двох слів. До того ж форми слів в обох симетричних частинах рядка тотожні – це родові відмінки множини та однини. Ці синтаксичні та морфологічні засоби покликані підтримати значення повтору саме тому, що він – мінімальний (одна фонема повторюється двічі). Завдяки взаємодії різних мовних засобів досягається відчутний художній ефект: увага читача зосереджується на контрасті між словоблуддям прихильників поезії і їх кривавими вчинками.

Багатократну звукову анафору становлять строфи з поезії М.Рильського “Земля”:

Зелена земле, що мене
Зростила й розуму навчила!
За цвіт, за плід, за все земне
Тобі спасибі, мати мила!

.....

За те, що ми тебе скорить
 Зуміли в мудрому пориві,
 За творчу нашу ненасить –
 Я знаю, земле, ти не в гніві.

Слід підкреслити, що “матеріальне наповнення” цієї анафори не випадкове: звуком з починається слово земля – центральний образ цитованої поезії. Тому кожне повторення цього звука на початку слова ніби повертає читача до слова земля.

Набагато рідше від звукової анафори (повтору) використовується в поетичній мові звукова епіфора. Якщо не враховувати риму, яка по суті є різновидом звукової епіфори, це явище здебільшого має місце в закінченнях граматично однорідних слів.

Звукова епіфора міститься в рядках поеми “Відьма” Т.Шевченка:

І співала, й танцювала,
 Не пила й не їла...
 Неначе смерть з циганами
 По селах ходила.

Алітерацією називається повтор однієї або кількох приголосних фонем у суміжних або близькорозташованих одне від одного у тексті словах. Зрозуміло, що повтор початкових приголосних також належить до алітерації. Найчастіше при алітерації приголосні виступають незалежно від свого розташування в межах слова. Так, у вірші Лесі Українки “Колискова” натрапляємо на багатократну алітерацію с та ш:

Місяць яснесенький
 Промішнь тихсенький
 Кинув до нас.
Спи, мій малсенький,
 Поки є час.
 Любо ти спатимш,
 Поки не знатимш,
Що то печаль.
 Хутко сприйматимш
 Лихо та жаль.

Ця алітерація створює виразний музичний акомпанемент образу матері, яка над колискою дитини звертається до “заспокійливих” звуків (с-с-с; ш-ш-ш-ш), щоб приспати немовля.

Асонанс – це повтор однієї або кількох голосних у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах. Оскільки система голосних у нашій мові значно бідніша від системи приголосних (в українській мові виділяємо 6 голосних фонем і 32 приголосних), то й розмаїтість використовуваних стилістичною фонетикою асонансів порівняно невелика. Завдяки цьому асонанси, як правило, простежуються не в двох-трьох суміжних словах (збіг голосних у них може бути випадковим явищем), а протягом цілого контексту.

Цікавий зразок складної поліфонічної побудови, в якій поступово чергуються різні ненаголошені голосні, становить рефрен поеми П.Тичини “Похорон друга”:

Усе міняється, оновлюється, рветься,
у ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є,
замулюється мулом, порохом береться,
землі сирій всього себе передає

Кожен рядок тут забарвлено по-своєму. Коли в першому рядку панує наголошений е (усе, рветься), то в другому – о та у (кров'ю, сходить, туги, груди), в третьому – у (замулюється мулом), а в четвертому – і та е (землі сирій, себе передає).

Середні рядки, звучання яких підпорядковане лабіалізованим заднім голосним о та у, оточені рядками з передніми голосними і та е, які з ними яскраво контрастують. Асонанси майже завжди виявляються тут у суміжних словах і, і якби вони не належали до стрункої системи, то кожен із них, узятий окремо, можна було б і не помітити. Своєрідність використання асонансів у наведених рядках полягає й у тому, що Павло Тичина здебільшого підкреслює ними окремі частини речення, отже, вони взаємодіють із синтаксисом: “у ранах кров'ю сходить”, “з туги в груди б'є”, “замулюється мулом”.

Здебільшого в текстах виступають не окремі асонанси чи алітерації, а обидва цих явища у взаємодії. Так, наприклад, одна з поезій Максима Рильського з циклу “Голосіївська осінь” починається рядком “Ніч, і вітер віти рве вербові...” Цей рядок увесь побудовано на сплетінні двох фонетичних повторів: вітер – віти – р (ці п'ять звуків в обох випадках вимовляються однаково, різниця тут лише графічна) та рве – вер. Друга частина цього повтору є варіацією першої частини, яка відрізняється від неї перестановкою приголосного р. Зрозуміло, що фонетична будова цього рядка може служити міцним підґрунтям для всієї поезії.

До фонетичних засобів стилістики належить і емфаза. Емфатичний наголос (або довгота), який здійснюється протяжною вимовою голосного чи приголосного, або посилює емоційне забарвлення слова, або передає афективний стан мовця. Зверніть увагу на приклади емфаз, яка на письмі передається за допомогою дефіса і повторення букв: Батько його крамничку в нас держав, а воно, сопливе, виплакало, щоб його в колгосп прийняли. А тепер, бач, ста-а-а-роста! (О.Вишня).

Емфатичний наголос може чути й у внутрішньому мовленні, в невимовлених або навіть ненаписаних репліках: “Воронцов, нахилившись вперед, майже прошепотів, немов відкривався капітанові (полоненому угорцю) з глибокою таємницею: “Донбаський шахтар, ста-лін-гра-дець! Розумієте?” (О.Гончар).

У М.Коцюбинського зневажливе ставлення автора до персонажа, виражене передусім емфазою, викликає ще й почуття загрози, небезпеки, що передається відповідним чином: “Пан Микола був ввічливий, услужливий, занадто, може. Він підсував Іванові страви і припрохував,

дивлячись кудись поза нього: “Їжте ... іж-жте...” І те ж-ж... виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос”.

Від емпатичної довготи, що відображає помітну емоційну піднесеність мовлення, слід відрізнити її звучність, що графічно передається так само і містить у собі менш помітну виразність, ніж емфаза: - У того голос був, як у маршала Ворошилова – співучо-парадний, ні для кого зосібно, а для всіх одразу: “По-о-о-бата-льйон-н-но-о-о!” (П.Загребельний).

Словесний наголос використовується в художніх текстах з метою відображення як нормативної, так і нелітературної вимови. позначення правильного наголосу підпорядковане передусім комунікативним завданням і попереджає неправильне прочитання омографів (слів, що пишуться однаково, але вимовляються по-різному). Але можливе і навмисне зіткнення слів або їх форм, які різняться наголосами. Напр: “Стою я коло діжки, як стіна, а вона (Параска) там за дверима цмокається і дзигорить, наче сорок сорок на тину” (І.Н.-Левицький). Експресія в таких випадках пов’язана з виявом сутності наголосу, з його різноманітністю і рухомістю, що розмежовує слова і їх форми. Пор. також:

Минають, зникають літа,
Всі літа ідуть до одного,
Та радісна серцю мета,
Нова моя, ново дорога. (М.Рильський)

Нерідко використовуються різного роду відхилення від літературної норми, наприклад, діалектичний наголос: -Чекай-но ти, чекай, - крикне на те Довбанюк, -прийде ще такий час, що ми, шляхта, будемо вами, хамами, їздити! (І.Ф.). Зверніть увагу також на приклади просторічної вимови, де наголос одночасно виконує характеристичну функцію і є засобом смислового об’єднання різних за значенням слів: “... та людині не досить самої землі, тісниться дух, знесилюється тіло, голотá, босотá і алкота одолівають, серце рветься в простори і в висі...”(П.Загребельний).

Звуконаслідування також є засобом фоностилістики, тому що вони передають ситуативні особливості мовлення або стихійні прояви природи, а також акустичні властивості фізичних тіл. Напр.: -Г-га! Відгахкувався, наче з двостволки, Іван. (П.З.) Уведені в словесну тканину твору, вони посилюють його реалістичність, надаючи можливість читачеві не лише уявляти, а ніби чути зображуване. Напр.: “...все безнадійно тонуло в гунявих звуках товстошійх труб, в гупанні барабана і дзвіканні мідних тарелей. “Смело мы в бой пойдём!” – бух-бух! “За власть Советов!” – дзвяк-дзвяк!”

Нерідко письменники використовують ситуативні недоліки мовлення та імітують особливості діалектної вимови, посилюючи цим самим експресію гумору, дотепу, жарту: Тут Гриші слід було б помітити, що Конон Орестович не вимовляв звука “ф”, замінюючи його на “п”.і – Пантастичний чоловік! (П.Загребельний); Тавромажієнко аж скривився на

таку неосвіченість. – Не бгики бгитимуться, глопці, а бгиків бгитимуть, тобто вбгиватимуть на арені. Як в Іспанії або Мексиці! (П.Загребельний).

Завдання для самоконтролю знань та вмінь

I. Якими стилістичними настановами керувався Павло Загребельний, створюючи цей текст? Які звуки створюють символічний та емоційно-експресивний ефект?

“Я був глухий і не чув грізного голосу перестороги. Загроза чаїлася вже в самому імені – Оксана. Жахливий стик двох безнадійних літер “к” і “с”, крізь який незмога прорватися на вільний простір, а в початковому “О” – облудна порожнеча, яка поглинула вже багатьох, як вогонь поглинає барвисті душі ніжних метеликів. Таке трагічне ім’я, а сама – ніби спустилася з неба. Ступила на землю. Оксана – осанна, а замість хвали і слави, сліпа жорстокість визирає з усіх нір, звивається гаддям, хапає тебе і тягне до неба, то бачим над собою безодню ще чорнішу”.

II. Д.Ревуцький, учитель словесності М.Т.Рильського, у книзі “Живе слово” наводить цікаву характеристику художнього значення звуків, яку дав російський поет-символіст К.Бальмонт у лекції “Поезія як чаклунство”. Опрацюйте уривки з цієї праці. Спробуйте самостійно дібрати слова, які б підтверджували значення звуків, які він пропонує.

“Голосні – ці жінки, приголосні – чоловіки. Голосні – це самий наш голос, матері – що нас родили, сестри – що нас цілували, перводжерело, звідки ми витекли в словеснім своїм лику. Отже, коли б в річі нашій були тільки голосні, ми не вміли б розмовляти – лише голосили б ними в текучій вільготності без форми, як плещуть води розливу.

А приголосні мужньою своєю твердою вдачею впорядкували розкіш розливу, стали дамбою, греблею, довгим молотом, ясним річищем, що спрямовує води до свідомої праці. Все ж, хоч і керують всім приголосні, хоч і вважають вони себе за справжніх господарів слова, - не на приголосних, а на голосних буває наголос в кожному слові...

Азбука наша починається з **А**. **А** – найясніший, найголосніший звук, що без усякої перегороди виходить з рота... **А** – перший основний звук розкритого людського рота, як **М** – закритого. **М** – болісний звук глухонімого, стогін затриманої, здавленої муки, **А** – голосіння надмірного страждання. Два первоначала в однім слові, що повторюється трохи не в усіх народів – Мама. Два первоначала в латинському амо – люблю. Захоплене дітське гукаюче **а**, і в глибині мовчання прямує німіюче **м**. М’яке **м**, воложне **а**, сумне **м**. М’яке **м**, воложне **а**, сумне **м**, ясне **а**. Медове **м** і **а** – як бджола. В **м** – мертвий шум зими, в **а** – чарівна весна... Як камінь, **а** – не жаркий рубин, а в місячній чарі опал, іноді, частіш же красками дня граючий діамант, вся гама красок... Слава повногласному **А**, це наша слов’янська буква!

О – це горло. **О** – це рот. **О** – звук захоплення. Урочистий розлог, просторінь єсть **о**: поле, море, обшир. Чому кажемо ми Оргія? Тому, що в Оргії - стогін захоплення. Все величне, хоч і темне, визначається через **о**:

стогін, горе, гроби, похорон, сон, море... Гострозоре око ворога вовка, і око сліпе бездомної півночі. Ізвої суворі волі. Бездонне о.

У – музика шумів, вигукування жаху... Гук мідяних труб. Грубе по матерії своїй: стук, бунт, тупо, круто, рупор...

Белькотання хвилі чуємо в л, щось воложне, любовне – Ліана, Лілея. Переливне слово “Люблю”...

В самій природі л має певне розуміння, так само як паралельне р, що стоїть рядом. Стоїть рядом – і протилежне. Два брата – отже один світлий, а другий темний. Р – шкоре, мережане, грізне, спірне... Р – один з тих віщих звуків, що беруть участь і в мовах самих різних народів, і в рокотах всієї природи. Як з, с і ш почуваються і в людській річі, і в сичанні гадюки, і в шепотінні листу, і в посвисті вітру, так і р бере участь і в річі нашого рота й горла, і в гарчанні тигра, і в воркуванні горлики, і в кряканні крука, і в рокотанні бурхливих вод, і в гуркоті грому...”

Можна де в чому не погоджуватися з К. Бальмонтом, проте слід зауважити, що він надзвичайно яскраво визначив мальовничий, художній характер наших звуків. По-художньому оригінально і незвично він поставив питання про різницю між голосними та приголосними звуками.

ІІІ. Знайдіть у текстах емпатичний наголос. Поясніть, яку функцію він виконує й чим виражається.

1. З-за комина почувся якийсь пискливий голос. – Я їсти хо-чу-у...

2. – Хм-м, боротьба... 3. – Ну, вкажи нам, - питали Байденка, - чи віриш ти в свою всесві-т-ню революцію, за яку кладеш зараз голову? 4. ..Під возом батько спросоння гукає: “Пором”, тихо: “Подай поро-оомм!..” І хропе (Кос.). 5. – Ах ти ж крриса...– Спокійно, товариш гер-рой. 6. – Обережніше! об-бе-реж-но! – вигукував він. 7. – Не ворушиться! Не во-ру-ши-ти-ся, - лагідно наказав майстер (Г.Тют.). А Леся так прямо оче-е-й не зводить (Г.Тют.).

ІV. Прочитайте вірш уголос. На вживанні яких звуків побудоване зображення тиші в ньому.

Золотисто зомлівають над землею змії-дзвони.

Надіва вінці червоні

тиша...

Сірим степом сині роси сивий спокій сонно несить.

Заплітає білі коси

тиша...

Невловимими в'юнами вітри в'юються в вогкій вовні.

Підіймає чаші повні

тиша...

Шиють шовк осоки сонні, серце солодко сумує..

Луки росами гаптує

тиша...

(О.Слісаренко)

У. Проаналізуйте запропонований текст. Чим визначається наявний у ньому інтонаційний повтор? Відзначте в тексті анафори та епіфори. Чим вони ускладнені?

Десь кінь ірже – його не чути,
 Десь хтось іде – його не знать.
 Тебе любити – не збагнути,
 Прощанням щастя доганяють.
 (М.Вінграновський)

УІ. Виділіть усі звуки, що алітерують: асонанси, алітерації, анафори, епіфори.

В моїм серці і бурі, і грози,
 й рокотання-ридання бандур...
 Безгоміння і сум. Безгоміння і сон.

УІІ. Напишіть лінгвістичний твір на тему: “Кожен звук промовляє до мене”. При цьому висвітлить такі питання: зв’язок звуків людської мови і звуків природи; звукове живописання; звук – слово – символ; сприйняття звуків; пов’язана з цим теорія виразного читання; звук у поезії. Виділіть окремі структурні типи звукових повторів на основі аналізу поезій різних авторів.